

84(2Рос-Кара)6
Б18

Ксерк. №179
А

Байчораланы Сослан

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР АУУШ

(Тарих назму китаб)

КЪАРАЧАЙ-ШАХАР 2007

М. П.

Къарачайны энциклопедия институту-музеин

Байчораланы Сослан

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР АУУШ

(Тарих назмула)

Китабны къурагъан да, аны редактору да – библиограф
Байчораланы Калимат, Сосланбекни къызы

КЪАРАЧАЙ-ШАХАР 2007

Басмагъа теджеген – Къарачайны эпиграфика институту-музейи атлы гитче предприятияени алимле совети.

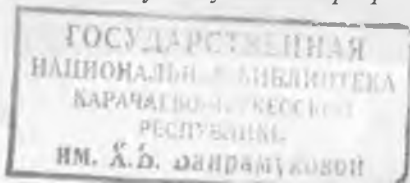
Байчораланы Сосланбек (Сослан), Якъубну джашы, Россия Федерацияны Джазыучуларыны союзуна члени, филология илмуланы доктору, Къарачай-Черкес кърал университетни къарачай-малкъар эмда ногъай филология кафедрасыны профессору, Халкъла арасы Тюрк академияны тыйыншлы члени.

Къарачай-Малкъар аууш» (Тарих назму китаб). - Карачай-Шахар: Къарачайны эпиграфика институту-музейи, 2007 джыл. 210 бет.

Поэт, алим Байчораланы Сосланбекни (Сосланны), Якъубну джашыны, «Къарачай-Малкъар аууш» деген бу тарих назму китабы авторну джарым ёмюрню таулада археология-эпи- графика экспедициясын бардыра этген чыгъармаларыны джыйымыды. Ачыкълаулары «Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам» деген монографиясына, «Къарачай-малкъар халкъны бурунгу шумер-булгар-алан тили» деген монографиясына, дагъыда 150-ге джууукъ башха илму ишлерине тамал болгъанлары авторну джырлатыб да тургъанды. Алай бла, къарачайлыла бла малкъарлыланы мингджыллыкъла теренинден келген бирлиги илмуда огъай, поэзияда да кёрюнгенди.

Китабда 87 фотография басмаланады да , аланы сегизсан бешин автор кеси алгъанды суратха, экиси уа, ктабны тышында эмда 18-чи бетде Минги-Тауну сураты, 11-чи бетде «Гоппанны къолгъа алыб тургъан» сурат, «Эльбрусид» джамагъатны 2005 джылгъы орузламасындандыла.

© Къарачайны эпиграфика институту-музейи «Карачаевский институт-музей эпиграфики», 2007

Кара:
6149

Ал сѣз

Поэтни чыгъармалары аны эштгени-кѣргени берген, сынагъаны берген сезимлерини ауазлары болгъанларына не сѣз! Озгъан ёмюрню 60-чы джылларындан бери Минги-Тау тѣгерегинде, Къобан-Терк эки суу арасында, археология-эпиграфика экспедицияла бардыра этген ачыкълауларым джырлата къуралды «Къарачай-Малкъар аууш» атлы бу тарих назму китаб. Муну бир джыйырма джыл мындан алда эки белгили адамыбыз чыгъарайыкъ деб, ышандырыб алдыла. Кѣб турмай Совет Союз оюлуб, джууаблылыкъ да тюрленнгенинде, къол джазمامы ызына алалмадым. Аны къайтарыгъа унамай тургъаннга: «Китабха муну да къошаргъа суйе эдим», - деб, бу назмуму азбар айтдым:

Къашха Эчки, Къашха Эчки, тартма джаргъа,
Суймей эсенг замансызлай дынгырдаргъа!

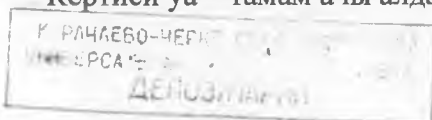
Аны кесине тартыб, болмагъаны къалмай, «тил тутуб» тохтагъан эди. Кюнлюклериме къарай келгенме да, ол тизгинлени къатында бу да барды:

Тукъумларын айтмайма мен аланы!
Бири – поэт, бир кѣзюнде бар агъы;

Экинчиси – къымыжабаш редактор.
Экиси да ол кюн манга – къорча-къор!

«О-о, китабынг – «Къарачай-Малкъар аууш!» -
Дей да окъуй, хайда этдиле алгъыш!

Чыгъарайыкъ, чыгъарайыкъ деб алдыла,
Кертиси уа – тамам ачы алдадыла:

Къайтарырга унамагъанлы – кёб джылла,
Да не этейим сора салмайын джыргъа!

Хо, джаратма амма иесине къайтар!
Ол оюмгъа келирге уа джюрек – тар!

Былай джыйыб бола болур бу поэт!
Алай а андан не бар болур, атсанг бет!

Гитчелигимден бери джазгъанларым чыгъа келген эди:

1. 1962 джыл – «Дугъум кёзлеринг» деген назму китаб;
2. 1968 джыл – «Джигитликни эсгертмеси» деген назму китаб;
3. 1973 джыл – «Отубуз» деген назму китаб;
4. 1977 джыл – «Северокавказский ареал древнетюркской рунической письменности» деген кандидатлыкъ диссертация;
5. 1985 джыл – «Уллуду, Байды Джамагъат эл» деген назму китаб;
6. 1989 джыл – «Мен джолгъа кесим джангыз чыгъама» деген назму китаб;
7. 1989 джыл – «Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам» деген докторлукъ диссертация (монография);
8. 1993 джыл – «Карачай в тысячелетиях» деген монография;
9. 1994 джыл – “Avrupa'nın Göktürk Harfli Eski Anıtları” деген брошюра;
10. 1996 джыл – “Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri” деген монография;
11. 2000 джыл – «Джесир Къарачай» деген назму китаб;
12. 2004 джыл – «Тайны клада золотого» деген назму китаб;

13. 2006 джыл – «Древний карачаево-балкарский язык: часть I. Шумерский язык кавказских предков карачаево-балкарцев» деген монография;

14. 2006 джыл – «Джырларым» деген джыр китаб;

15. 2007 джыл – «Къарачай-малкъар халкъны бурунгу шумер-булгар-алан тили» деген монография.

Быланы юсюне да – бир джюз элли илму статья.

«Къарачай-Малкъар аууш» деген бу китабым бу тизим бары болдура келген ауазладыла: китабны ара ёзеге – Къарачай бла Малкъарны мингджыллыкъла теренинден бюгюннге дери бирлиги. Аны джырда-назмуда айтыгъа, тарих къайнакъла бла бегитилмесе, ийнанмазгъа бол-лукъла – къаллай бир суйсенг да! Ол себебден илму шагъатлыкъланы юсюнден талай сёз.

Археология-эпиграфика экспедициямы джыйынын Хурзук башында Минги-Тауну къыбла этегин ёрге алыб бара тургъанлайыма, андан эниб келген талай атлыгъа тюбедик.

— Къайдан келесиз?

— Малкъардан.

Андан билген эдик арабызны къуру ол аууш айырыб тургъанын. Алай а экспедицияларыбыз кёргюзтдюле арабызны джукъ айырмагъан джерлерибизни да. Сёз ючюн, Кичи-Балыкъ ёзенни башында – къарачай Кичи-Балыкъ эл, тебенинде — малкъар Кичи-Балыкъ (Кичималка) эл...

Бизни эраны I ёмюрюнде тарихчи Катина Мар-Абас былай джазгъанды: «Вахаршакны джашы Аршакны (бизни эрадан алгъа II ёмюрде эрмен патчахны – С. Б.) заманында Уллу Кавказ тауну (Минги-Тауну – С. Б.) сынджырында, Булгар Джерде, къаугъала болуб, булгарланы бир къаууму Арменияны шималына кёчюб, Кохну къыбла джанына, сюрюлюочю, битимли джерлеге, орналгъанды», (къарагъыз: *История Армении Моисея Хоренского*. Перевод Н.О. Эмина. – М., 1893, с. 62). Ол Минги-Тау тийрелеринде джашагъан булгарла бизни эраны VIII ёмюрюнде, сёлешгенлерине кёре, кеслерини атларына **bulgar, bulkar, blkar, bolkar** дегендиле (къарагъыз: *Патканов К. П.* Из нового списка Армянской

географии (приписываемой Моисею Хоренскому) // Журнал Министерства народного образования. Ч. ССХХVI. – СПб., 1883, с. 29). «Между булгарами и морем живут гарши, куты и сваны...», — деб джазады VIII ёмюрню географы Ананий Ширакаци (*биягъы ишни биягъы бету*). **Bulgar ~ Bulkar ~ Bllkar ~ Bolkar** племяладан аланы ёмюрлюк хоншулары эбзеле табада **garša** племяны VIII джюзджыллыкда тубегени бек сейирди, абазалыла къарачайлылагъа бюгюн да айтыучу **qarša** деген этнонимни эсге салады ол, Къарча да (легендагъа кёре) халкъны тау артында кесегин андан келтиргенди. Племяны аты аталгъан болур анга!

Да была мингджыллыкъла теренинде да Минги-Тау тийрелеринде, Тенгиз джагъасында да былай джашаб тургъан эселе, бир кескин ызла къалдыргъан болурла деб, ма джюрюдюм таулада джарым ёмюрню! Ол ишни баджарыргъа артыкъ да бек учундургъан не эди десенг, 1404 джыл джазылгъан бир китабда къарачайлыланы энчи джазмалары болгъаны айтылады: «Былайда эки къауум халкъ джашайды, — деб джазгъанды 1404 джыл Иоанн де Галонифонтибус, — **акъ эмда къара tarcası; «къара»**

деген сёз халкъны атыды къуру ансы, аланы тюрсюнлерин кёргюзтген сёз тюлдю. Таулула «**къара**» деген атны, ёзен тёбенлеринде, тенгиз джагъасында джашагъанла уа «**акъ таркла**» деген атны джюрютедиле. Бу «**къаралагъа**» бир заманда да киши бармагъанды, ала да, туз керек болмаса, тауларын чырт ташламайдыла. Аланы кеслерини тиллери, джазмалары да барды» (*Галонифонтибус Иоанн де. Сведения о народах Кавказа (1404 г.)* (Из сочинения «Книга познания мира»). Перевел академик З. М. Буниятов. – Баку, 1980, с. 16 – 17).

Иоанн де Галонифонтибусну бу айтханын орус тилге кёчюрюб чыгъаргъан З. М. Буниятов **tarcası** деген халкъ атны, сёз къарачайлыланы юслеринден баргъанына шагъатлыкъла да келтире, **čerkes** деб окъуйду, аны кеси бир башха сёзча келген **tarc** деген тамырын а **čerk** деб окъумайды, алайлай къояды, сёз ючюн, **акъ таркла** деген этнонимде. **Tarcası** деген бла аны кеси бир башха сёзча джюрюген **tare** деген тамыры биринчини **tarc asi**, алай демеклик – “**Tarc**

Malqar” деген магъанасы болгъанын ачыкълайды: эсге тюшюрейик **Asy / Asi** тегей тилде бюгюн да «Малкъар; малкъарлыла» деген магъананы джюрютгенин (аны юсюнден къарагъыз: *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. М.-Л., 1958, с. 80).

Иоанн де Галонифонтибусну **таркаси** бла **таркланы** юслеринден айтханларын археолог Е. П. Алексеева былай ангылатады: «**Акъ черкесле** – ала адыгладыла. XV – XVI ёмюрледе гемуз карталада Сочи болгъан джерде бир джуртха италиян тилде «**Акъ Черкесия**» деб джазылыбды. **Къара черкесле** деб а къарачайлыла айтылганды. XVII ёмюрде авторла италиячы Арканджело Ламберти бла француз Жан Шарден бир **къара черкесле** деб, бир да **карачиоли** деб белгилейдиле. Къарачайлыла бла малкъарлыланы бурунгулары руника джазману джюрютген болгарла болгъанлары белгиледи. Бир ишексиз, орта ёмюрлени кёзююнде хайырландырылгъан руника джазма къарачайлыла орта ёмюрлени кеч кёзююнде да, онбешинчи ёмюрде да, сакъланыб турганды. Бир башха гипотезаны да айттыргъа боллукъбуз: къарачайлыла араб джазману хайырландыргъандыла. Къарачайны Тёбен Архыз деген эски шахар тубюнде XI – XII ёмюрледен къалгъан араб джазыулу ташла табылгъандыла. Къарачайлыла араб джазману XV ёмюрге дери да билиб тургъан болурла. Ахырында – ючюнчю гипотеза: къарачайлыла бла черкесле урум джазману билгендиле, нек десенг, ала ол кёзюуде византиячы урумлуладан христиан динни алгъандыла» (*Алексеева Е. П.* Малоизвестные сведения автора XV века о карачаевцах и черкесах // Проблемы археологии и этнографии Карачаево-Черкесии. – Черкесск, 1983, с. 101 – 102). Алай а къарачайлыла кеслериники болмагъан, тышындан келген урум неда араб джазма бла хайырлансала, кесини заманына кёре кенг да, терен да билими болгъан архиепископ аны да чертерик эди, «аланы бир къауум адетлери бла постлары урумлуланыхъылачадыла» дегенича (къарагъыз: *Галонифонтибус Иоанн де. Биягъы иш, 17-чи бет*). Бизни сартын, Е. П. Алексее-

ваны биринчи гипотезасы джашаргъа тыйыншлыды: «Руника джазма къарачайлылада орта ёмюрлени кеч кёзююнде да, XV джюзджыллыкда да, сакъланыб тургъанды». Анга шагъатды бек кёб руника джазыуланы табылгъаны (къарагъыз: *Байчоров С. Я.* Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам. Отв. редактор член-корреспондент АН СССР Э. Р. Тенишев. – Ставрополь, 1989; *он же:* *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri.* – Ankara: Turkiye'nin Kültür Bakanlığı. 1996; *он же:* Къарачай-малкъар халкъны бурунгу шумер-булгар-алан тили. – Къарачай-Шахар: Къарачайны эпиграфика институту-музейи, 2007). Мени юсюмден айтханлары бу китабны ахыр бёлюмюнде басмаланган уллу алимлеге – А. С. Аманжоловгъа, Алийланы Тамарагъа, журналист Токъланы Фатимагъа – уллу бюсюреуюм!

Гопанны кьолгъа алыб

Гопанны кьолгъа алыб айтама:
Гыпы айраны болгъанлай турсун,
Джашауну аны бла узайтама,
Кёб джашарыкъ анга эс бурсун!

Джюрегими джырла этиб саулайын

Да, таулула, барыгъызгъа джууукъма,
Ол себебден туралмайма джолукъмай!
Джюрегими джырла этиб саулайын,
Минги-Тауну тийрелерин аулайым!

Кимледиле тенглерим, кимле?
Кем эселе – саналдым кемге,
Баш эселе, мен да – ала бла!
Хар бири ишлейди къалам бла!

КБГУ-да окъугъан курсубузну 50-джыллыгына

I.

Нальчикде студент тенглерим
Бек кёб джылдан да ма – тенгле!
Бери сизни ючюн келгенме,
Тансыкъ болгъанма да кенгде!
Малкъарлы джашла-къызла,
Ойнайдыла кёз туурамда
Сизден кетгинчиме ызыма,
Кёб онджыллыкъ мындан алда,
Ол танышхан кюнлерибиз –
Ма халкъыма джарар джолум деб,
Иги иннет былайда толур деб,
Университетге киргенибиз!
Энди болгъанбыз биз къартла,
Къарайбыз тансыкълаб артха!
— Аллыбызда уа не сакълайды?
— Туудукъланы юйлендириу.
Бизни джангы насыб джокълайды —
Тёлюлени кёллендириу!
— Джазгъанлагъа — джангы тамбла!
— Окъуучугъа – джангы онгла!
— Алимлеге – дараджала!
— Халкъны бети – алачала!
Аныча бол деб алгъышлаб,
Гитчеге сау ёмюр тилегиз,
Тилеклеге уа тюбегиз!

II

Кириб илму окъургъа,
Халкъым-джерим деб тургъан

Отузгъа джууукъ джаш-къыз
Къалдыра келди ашхы ыз.

Андан бери – элли джыл,
Сора байрамгъа джыйыл

Да той-оюн этейик,
Джюкню алгъа элтейик!

Тюненеги сабийле
Болуб къалдыла кимле?!

Обкомну секретары,
Да ёсгюн андан да ары,

Зумакъулланы Борис!
Къууанабыз санга биз!

Арабызда – министр,
Кесингчаланы ёсдюр!

Джаша, дейме, узакъгъа
Тюбейланы Исхакъгъа!

Журналистле башчысы —
Терсликлени къаршчысы,

Ие асулу иннетге,
Редактор тау газетге,

Гюзейланы Исхакъгъа
Джаша, дейме, узакъгъа!

Фахмулу журналистле,
Халкъгъа игилик излеб,

Фото 4. КБГУ-ну тарих-филология факультетини орус-малкъар бѣлюмюн бошагъанлы 20 джылы толгъанын белгилерге хазырланыуну башламы: сюй-елгенле (солдан онгнга): Къуршаланы Зуфар, Битдирланы Хамид, Аликаланы Владимир.

Нюр болур ючюн тангла,
Алыб къолгъа къаламла!

Аликаланы Владимир,
Халкъым санга игим дер!

Битдирланы Хамидге
Халкъ теджер игиликле!

Занкишиланы Хусей,
Саулукъ берсин Эресей!

Джансыз сѣзге джан салгъан,
Джудузлагъа узалгъан

Поэт болду бирибиз,
Биз анга сый беребиз.

Ол – *Гуртуланы Салих*,
Орнун белгилер тарих!

Минги-Тауну Булбулу
Деб айтырлай фахмулу

Мотдаланы Светлана,
Назмунгу бир айтсанг а!

Арабызда алимле —
Аладан да залимле!

Шауайланы Исмайыл,
Илму айгъыргъа тарт айыл!

Доцентди – билдирейим,
Доктор болуб кѣрейим!

Таумырзаланы Далхат
Халкыгъа кьойду уллу ат.

Устазла уа, устазла?
Алачала уа – азла!

Мечиланы Маликге
Тилейме игиликле!

Бѣзюланы Зухрагъа —
Насыб, ёмюр узагъы!

Кючмезланы Маша уа
Чырт кетмесин ташагъа!

Отарланы Мустапир,
Джаша суйгенинг чакълы бир!

Оракъланы Зоягъа
Тюшсюн насыбдан тояргъа!

Улакъланы Хашимге
Баш бол, дейме, ишингде!

Джашеланы Дарико,
Джерде игиликле къой!

Чотчаланы Нанетта,
Кёб ашхылыкъ эт энтда!

Гошаланы Абукаш,
Ариуунг этсин уккаш!

Геккиланы Шамилге:
Зауукъ болсун сен билген!

Гулийланы Юсюбге:
Мындан да бек ёсюб кел!

Кючюкланы Махдийге
Табылсын кеси суйген!

Ботдаланы Магомед,
Гёджебликле энтда эт!

Къуршаланы Зуфаргъа
Чырт тюшмесин сытаргъа!

Хатуйланы Замира,
Болгъун насыб бла бир а!

Барынг ёрге туругъуз —
Джокълагъа эс буругъуз!

Ашыргъанбыз джылау бла,
Эсгерейик тынгылау бла...

Ксаналаны Батдалгъа
Ачыдыкъ: кетди алгъа!

Кючмезланы Аныуар
Джашлай болду кёр-мезар!

Къыйналдыкъ эртде кетген
Будайланы Сагъитге!

Ачытса да болгъан шау,
Саугъа керекди джашау!

Кириб илму окъургъа,
Халкъым-джерим деб тургъан

Отузгъа джууукъ джаш-къыз
Къалдыра келди ашхы ыз.

Андан бери — элли джыл,
Сора байрамгъа джыйыл

Да той-оюн этейик,
Джюкню алгъа элтейик!

Кара: ил 6149

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

Тенглигбиз

Тенглигбиз — сёзде туююл, къаныбызда,
Мындан да бек бегириги – аллыбызда!

Мен – Къарачай тауларымда, джюрек – сизде,
Айтмасам да, суюмеклигим – эсигизде!

Малкъарыма мен талпыйма терк джетерге,
Айбатлыгъы къоймаучуду терк кетерге!

Да сизни да чакъырады Къарачай джурт,
Хаб-хазырды нарт гоппан бла джангы джуурт!

Тенглигбиз — сёзде туююл, къаныбызда,
Мындан да бек бегириги – аллыбызда!

Фото 5. Минги-Тау. «Эльбрусид» чыгъаргъан орузламадан алыннганды (2005 дж).

Къарачай-Малкъар аууш

Хурзук башындан ауушха къарайма:
Ары джаны – Малкъар, бери – Къарачай.
Къыш къорт тюшюб, арабызны бёледи,
Бу тарих джол ачылады, джетсе джай.

Тёгеректин джюрюйбюз джууукълагъа,
Ауушла уа тарих ызча турадыла;
Альпинистле, бабаларымы эниклей,
Бу мийикде къортлени джырадыла.

*Фото 6. Биттирланы Шамшудин археология-эпиграфика
экспедициябызгъа Малкъарны Черек бла Холам арасы Бу-
тору сыртлыгъында Оюулу Къаяны кёргюздю
(1979 джыл октябрь).*

Топракъ китабны бетин ача («Гилгамеш бла Акка» деген шумер поэманы оклуб)

Джер джюзюню онглу эсгертмелери
Эм эртдеги поэмаланы бири

Топракъгъа басдырылгъанлы, ма бу джыр,
Ауушунду эм азы бла беш минг джыл.

Къагъыт-къалам джюрюмеген ол уакъда
Саз тылданны ийледи да бир абба,

Юзюб-юзюб, этиб бирча джуммакъла,
Чыгъармасын биз окъур ючюн артда,

Джассы джазыб джуммакъланы хар бирин,
Къамишчик бла джазмалады юслерин.

Араууннга тизиб, отда кюйдюрдю,
Чыгъарды да патчахына ийдирди...

Мингджыллыкъла теренлиги — тюненеча
Дейди поэт, топракъ китабны бетин ача.

Къалыупала поэтини ауазына
Тынгылайды ол, бир къууана, бир ахсына.

Шумер тилде билга – билимли, мес а – адам,
Билгамес а – тулпарны аты поэмада.

Бир төрт минг джыл мындан алда аккадлыла
Билгамесге Гилгамеш деб атадыла.

«Хар нени да кёрген» дебди магъанасы,
Атасы – адам, кёк тейри уа – аны «анасы».

Тейрилеге махдау айтылгъанын эслеб,
Бурунгуу суймейдиле атеистле.

Ол узакъны, ол эртдени, къарангыны
Эсге алсакъ, сезерикбиз уллу ангыны.

Уллу кёллю башчы хорланыб джырда,
Тюз иннетли чыгъады тюзлюк джолгъа.

Ол оюмну алай эртде туугъаны
Ана тилге кёчюртюрге уулады.

Джырны болгъан болумуча береме,
Бир-бирлени айтырларын билеме:

Рифмасы джокъ, ритмасы джокъ дерикдиле,
Тизгинлери тенгиш джыр излерикдиле.

Салыр эдим чыгъарманы ол кебге,
Аяусузлукъ эталмайма поэтге.

Ол заманда джыр этиуню джоругъу
Ма турады бизге энди джолугъуб.

Ансына да мингджыллыкъла теренлиги
Суратланыб бериледи тамам иги.

Къарачай дейдиле, Малкъар да дейдиле

Тауланы арасы Минги-Тау – эм мийик,
Джайы да, къышы да турады акъ кийиб.

Тёрт джаны – ёзенле, черекле – къобанла,
Халкъым деб айтама алада тургъаннга.

Къарачай дейдиле, Малкъар да дейдиле,
Джашлары-къызлары тарихни излейдиле.

Хар тѣлю айтханды кѣлюне келгенни,
Алай бла билимни тамам бек кергенди.

Алай а ким эди бу халкъны башламы?
Нек сакълаб сыйладыкъ Кавказны ташларын?

Киши да ачмагъан джангылыкъ ачалсам —
Киши да кѣрмеген къышлыкъны бир чалсам!

Да ол а къайдады – изле да бир табчы —
Халкъынгы кеб-керти тариххе уятчы!

Игилик кереди къучакъ!

Шумер, болгар, алан, къыбчакъ,
Барынг манга болдугъуз джакъ —
Этсем сизни бла ушакъ,
Игилик кереди къучакъ!

Ол тарихни эски джазыу ачханды, бил!

Къайсы джанындан джазылгъанын билмеген бир
Ана тилни тарихинден дерс береди!
Ол тарихни эски джазыу ачханды, бил
Деб айтханны эрши кѣреди, терс кѣреди!

Ачылгъанды аланы барыны ётген джолу!

Шумер десем, Шумер – къайда, биз а – къайда!
Къайдан чыгъар эди ол месопотам халкъ былайгъа?

Да Шумер бла Эски Чууут бир джерде эдиле,
Кёбдюле да Къарачайда чууутлула!

Чууут келген шумер да келалгъан болур!
Ачылгъанды аланы барыны ётген джолу!

Джазгъаны уа мингджыллыкъла озгъанды

**(«Энмеркар бла Араттаны башчысы»
деген шумер поэманы окъуй)**

Энди ачайыкъ башха топракъ китабны,
Археолог джерни тюбюнде табды.

Бир беш минг джыл болады ма анга да,
Бетлери аны – кюйген топракъ къангала.

Джазманы биринчи чыкыгъаны тюшдю бери,
Ма ол шумер поэтни айтхан сёзлери:

«Келечиге сёзле кыйын кёрюнюб,
Ол аланы къайтарыб айталмагъанында,

Кулабаны башчысы тылдан джуммакыны
Джайыб, анга тюшюрдю сёзюн.

Мунга дери тылданнга салыннган сёз джокъ эди,
Энди уа, о Уту,* керти да алай болду!».

Бюгюн кезге кёргюзалмайбыз ачыкъ
Буруннгуну ол атламгъа къууанчын!

*Уту – «кюн тейриси».

Бир сыйлачы шумер тюрсюнню къачын!

Ётгендиле бу джерлетин шумерле,
Бир къаууму къалгъанды ёрлеб ёрге.

Кеслерини энчи атлары – саг-гигге,
Алай айтыу «къарабаш» демекликди.

Къарачайны эски аты да олду,
Мунга башлам узакъ Шумерден болду.

Алан, булгар, къыбчакъ тигим этдиле —
Тюрк сёзлеуню Минги-Таугъа ёрлетдиле!

Тюрсюнлеге эс бёлюб бир къарачы!
Бир сыйлачы шумер тюрсюнню къачын!

Ётгендиле бу джерлетин шумерле,
Бир къаууму къалгъанды ёрлеб ёрге.

Шумер халкъды Малкъар бла Къарачай!

Алты минг джыл мындан алда шумерле
Таш ариулаб тургъандыла бу джерде.

Байракъларын Минги-Тау джасагъанды,
Не ючюн десенг, Тейриге саналгъанды.

Андан келген Малкъар бла Къарачай,
Джашадыгъыз кыйынлыкълагъа чыдай,

Ташдан этген джеригизден кысдалыб,
Кёбюнг ёлюб, хуртдагыгъыз сау кылыб,

Кысдагъанны ахлулары – уянгда,
Зорлукъну ачы тубаны – мыйынгда!

Бир билсинле – бола келдик биз кимле!

Белгилесе бу таулада кёб минг джыл —
Къалдыргъанса андан бери кёб минг джол!

Мен аланы тинте-тинте ётгенме —
Аланладан шумерлеге джетгенме!

Кимге англатхын тилибиз бир болгъанын,
Меджус динибиз-тинибиз бир болгъанын!

Ачдым тарих джолларынгы, энди, джакълал,
Басмалайым кёб тилледе китабла —

Орус тилде, тюрк тилде, ана тилде!...
Бир билсинле – бола келдик биз кимле!

Ол шумер халкъды бизни халкъыбыз!

Таула ичинде шумер джамагъат
Кёб минг джыл джашаб келеди —

Тарихибизни бизге кыызганган
Аны ачыклады деб ёледи!

Адам улугъа биринчи джайгъан
Джарыкълыкъ деген хурметни
Ол шумер халкъды бизни къалдыргъан —
Къарачай-малкъар миллетни!

Ёмюрюм къаза, ёмюрюм тинте,
Мен аны ачдым таулада —
Сыйлы тарихин иесине кыызганыб,
Къалабалыкъ болду джаулада!

Кёб кюрешдиле мени тохтатыргъа,
Алай а алкъын мен саума!
Аланы алкъын болур улутургъа
Кюреширигим бу тау бла!

Башха мадар джокъду, башха мадар джокъду
Халкъынгы халкълыгъын сакъларгъа!
Тилин бил да билдир, тилин бил да билдир —
Кюреш тарих джолунда атларгъа!

Буруннгунг шумерге ушайса!

Кимни тинин алсанг, аны бёркюн кийе
Кавказ таулада джашайса!
Кимни кийими бла джасансанг да, халкъым,
Буруннгунг шумерге ушайса!

Джазма бла тилни эсгертмелерини институту-музейи

Джазма бла тилни институтун-музейин
Ачдым халкыны тарих ызын джыяргъа,
Миллетни асламын Сарыубек джутуб,
Онг джетмей туруб хапарын джаяргъа.

Советге къагъытларын элтир-элтмезиме
Бу не айланады деб чыкъдыла къаршчыла.
Да аллайланы мен джол джанлагъа силдей
Джашайма, ёр джолум ачыла-ачыла!

Джазма бла тилни эсгертмеле институтун-музейин
Ачдым – ызлатырма мингджыллыкъла ызларын!
Шаркъ тилледен, тарихден окъутуб
Къарачай-Малкъарны джашларын-къызларын!

Бурунгуладан ма манга болуб келечи

Ташха эртдеден керкиле келген джазмабыз
Къытай хунадан Дунай къобаннга деричин
Акъылманлыкъ бла оюмлulukъну сакълайды,
Бурунгуладан ма манга болуб келечи!

Неге керекди бурунгу джазма деб сордунг,
Атауул атанг къайда джатханын билirse
Неда джазарса тарихни айтхан илму иш —
Кёзюнг ачылыб, дуняда бир керилirse!

Халкыбызны эски джазмасын ача

Джырларымы джырлай джюрюдюм
Минги-Тауну тиклеринде —
Бурунгуланы хатларын кёрдюм
Халкымы бу сыйлы джеринде!

Джыйдым ма ол джазыуланы
Ёмюрюмю асламысын,
Къая ыранда ауузлана,
Анда ачыкълай тахсасын!

Мен аланы китаб этиб,
Джайдым илму дуниясына —
Бек узакъла эс бёлдюле
Къарачай-Малкъар уясына!

Кесибиздеги Хамхот а —
Китаб окъумаучу башчы —
Бюсюреу этер орнуна
Мени бла – джау, манга – къаршчы!

Сен этерик алай къалсын!
Кёб къаягъа чыгъарыкъма —
Халкыны эски джолун ача,
Минги-Тауда джырларыкъма!

Бютеу ёмюрюмю тауларынгы тинте ётеме!

Халкым, мен санга кесимча къуллукъ этеме —
Бютеу ёмюрюмю тауларынгы тинте ётеме!

Излегеним а – сени къалдыргъан ызларынг,
Джыйдым – билсинле энди джашларынг-къызларынг!

Окъут илмуну деб кърал эркинлик бергенди —
Джаш тёлю андан усталыкъ ала келгенди.

Фото 7. Къарачай-Черкес республиканы телевидениесини журналистлери Джанкёзланы Мадина бла Маматланы Асият археология-эпиграфика экспедицияны баичысы Байчораланы Сослан бла бирге Хумари эски шахарны къалытыларыны къатында (2005 джы).

*Фото 8. Хумара эски шахар тюбню къанга ташында
руника текст.*

Джюреги джарылгъан ол мен ачханнга чалкъыды!

Атымы айтдырыр умутму тинтдирди тауланы?
Огъай, мени ёрге башха сезимле сюрдюле:
Бурунгуларымы тинлерин сездире къаным,
Кёзлерим ненча джазыу эсгертмени кёрдюле!

Ол ачыкълауум суйген-суймеген болдурду,
Не ючюн десенг, джалгъан оюмланы ойдурду!
Къарачай-Малкъар бу джерни эм ал халкъыды,
Джюреги джарылгъан ол мен ачханнга чалкъыды!

Кёб джюз эски джазыу эсгертме джыйдым!

Да халкъымы джазмасына – кёб минг джыл,
Минги-Тау тегерегинде хайда ачыл —

Ёмюрюме кёб джюз эсгертме джыйдым —
Джалгъан тарихчилени таргъа тыйдым!

Кулийланы Къайсыннга

Череклери Теркге тартхан Малкъар,
Къобан ёзенде эгиз къарнашларынг бар.

Арабызда Минги-Тауну башы —
Къарачай бла Малкъарны джашы,

Игиликни назму бла чакъыргъан,
Берекетни назму бла джаудургъан

Къайсыныбыз болгъанды таш-къая,
Халкъыбызгъа огъурлулукъ джая.

Ахыр джолгъа ашырыргъа барама,
Кёлюмден а ёмюрюмде къорама!

Сау заманынга этиучюмча санга,
Табынырма энди сынынга!

Джашлыгъымда Малкъаргъа элтди джазыу,
Эсге тюшдю ол кюн этген бу назмум:

II

Джерибизге ачы душманла чабыб,
Джуртубузну кёгю-джери титиреб,

Кёк къаралыб, джылаб-джашнаб, от чагъыб,
Эллерибиз-шахарларыбыз джаныб,

Ахлуларым урушлагъа кетген кюн
Бёленгенме чал таулада бешикге.

Ол кюн сен да Россей тюзде окопда,
Мылы тартыб окъла тешген шинелинг,

Къанлылагъа ачыуланыб тиш къыса,
Тубан къозлай сени зыбыр кекелинг,

Келлик кюнню поэтине саугъам деб
Эсимдеди асыулу джыр этгенинг.

Болмасам да мен урушну отунда,
Айланмасам да бояла къызыл къаннга,

Ёлюм себген къан урушну джалынын
Кёз туурамдан кетералмай айландым,

Назмуларынгда аны сыфатын кёре —
Урушну суйген адамгъа налат бере.

Ётгюр къушну — чал таулада уясы,
Къушла кибик келгендиле джырларынг.

«Бизни сизге урушдан ийди Къайсын», —
Деб айтсала, къууана эди халкъынг.

Къууанмай а болмаз ана джашына —
Бек суйеди кёз джарыгъын-баласын!

Кёбню кёрген уллу таулу поэтсе:
Китабларынг чал тауладан Берлиннге

Урушланы джоллары бла элтедиле,
Сау дуниядан мени хапарлы эте.

Ата джуртну бюгюн кюню башхады,
Джашнаб киреди санга сормай назмунга.

Рахатлыкьда урунууну джырлайса,
Салам бере кёб тилде окьуучунга.

Джулдузлагьа джолла ачхан джуртумда
Джашнаб ёсген джаш джазыучу тенглерим

Чемерликде сенден юлгю аладыла,
Халкьыбызгьа кьуллукь эте сёзлери.

III

Сабийликде мен бу назмуну тизе,
Тенгиз-теркча поэзиянда джюзе,

Хар тизгининг огьурлу сезим кьозгьай,
Этген эдим назмуларынгы азбар,

Айтхан эдим кьууанчлада-тойлада,
Минги-Тау тийрелеринде айлана.

Энди ол джашла джерге мыдах кьарайбыз —
Сени ахыр юй хунангы кьалайбыз.

Кёзюме уа ышарыб кьарайса сау,
Сен турлукьса, тургьан кибик Минги-Тау

Кьарачай бла Малкьаргьа ара болуб,
Тёгереди шоркьа джырладан толуб,

Не ючюн десенг, унутулмаз игилик —
Джашар халкьынг уллу джырчысын билиб!

Китабларынгы кѣчюрлюкме орус тилге деб
Сагъат кенгешди.

Минги-Тауну тюз башына ёрлегенча,
Андан дуниягъа къарагъанча болдум!
Ёмюрде кыйынлыкъ дегенни кѣрмегенча,
Насыбны джалындан къадалгъанча болдум!

2.

Яков Козловский, экибизни
Танышдыргъан эди Къайсын!
Шохлугъубуз бегий-бегий,
Ёмюрюбюз узайсын!

3.

Айтсанг а, Сослан, Къайсынны джырын деб,
Манга мыдах къарайса бюгюн сен,
Отха джууукъ олтур да бир джылын деб,
Орун бергенча тенгине ёзден.

4.

Поэт – поэтни къонагъы деб,
Козловский манга кѣл этди.
Бири бирине, таб, хар ким да
Алай болургъа керекди!

Излеу

Къачанлада бойсундурдукъ ёрлени?
Къарангыды мингджыллыкъла терени!

Алимлени китабларын тинтеме,
Оюмларын эсимде джюрютеме.

Кетиб, тауда тарих ызын ызлайма —
Ёмюрлени тахсаларын къозгъайма.

Къайтыб, кюнле, айла, джылла джазама —
Тарих излей, «ийне бла кёр къазама».

Табланмаса, тынч кесмегенча чалкъы,
Тарихсизлик дуббукъ этмесин халкъны!

Буруннгусуз бюгюннгю ангылашынмаз,
Бюгюнсюз а тамбла толу ачылмаз.

Халкъ тарихин миндеуледен джыяма,
Ол иш ючюн ёзге асыудан тыйылама.

Халкъым, мындан тарихли бол, эсен бол,
Мындан башха керек тюлдю манга джол!

Къайсы ташы къалай джатханын айтыб берейим!

Къарачай-Малкъар тауланы иги билген ким эсенг, ол
Мени къатымда махданма да сабырчыкъ бол!

Къайсы ташны къалай джатханын айтыб берейим —
Сыйлы-сыйлысын тизаллыкъ эсенг бир кёрейим!

Суратлары мени альбомумдадыла,
Джазыулары мени томумдадыла.

Аланы излей тауланы джоллагъанма,
Ол джоллада кёб ташны джокълагъанма!

Халкъ тарихин миндеуледен джыйгъанма,
Ачыкълаб, мен керти сёзню джайгъанма.

Сейирдиле Къарачай-Малкъарны таулары,
Кеслеринден тамаша – хапарлары!

Битикле

Чегемлиге не истем бу джол!
Муну кеси ётдюргенди ол!

Тюбтюз ёрге кетген бу тикге
Аталгъанды таб ат – Битикле.

Таш басхычы чыгъады ёрге,
Ёрлеб бара къарама джерге!

Кёлсюз адам чыгъаргъа къоркъар,
Кёлсюзю джар кесине тартар!

Къайры элтеди бу басхыч элден —
Атланганбыз тинтерге кёлден.

Тирелибди кёкге бир къая
Этегинде – къала сымпая.

Къала къаты – бюгюннгю юйле,
Эл Тюбю атлыды бу тийре.

Алай эсе, къайда болгъанды эл?
Кёргюзтюрбюз, биргебизге кел!

Чегемлиге не истем бу джол?!
Муну кеси ётдюргенди ол!

Илмугъа сагъышла

Уллу умутла бла келгенме бери,
Заман азды, ишим а бек кёбдю.
Ёзгени бир рахат ётюучю кюнлери
Манга тынчлыкъсыз кюнле некди?

Халкъымы тарихи белгиленмей турады,
Тарихсиз халкъ а тюл эди ол!
Мен джыйгъан затлагъа кёре сый берилірчады
Минг джылла ичин ол ётген джол!

Бу тарих хазнаны бир тинтиб, бир джазыб,
Илму джоругъу бла толу кёргюзтсем,

Алкын айтылмагъан джангы сёз къошарма,
Хош болурма, халкъым тарихин бир билсе!

*Фото 10. Огъары Чегемде Битикле тубюнден къараб
тургъан къала.*

Фото 11. Огъары Чегемни арасы бла ёзеннге саркъган къулакъ сууну ёргерагъында кёкге чыгъыб кетген къаялагъа бурун кесилиб этилген Битикле деген таш атлауучланы башында дорбундан философия илмуланы кандидаты, КБГУ-ну доценти Шауайланы Исмайыл къараб турады (1980 джыл).

Излегеннге джашау саугъа кёзлеудю

Хо, джашауда баш муратым излеудю,
Излегеннге джашау саугъа кёзлеудю.

Излеучюню хар айтханы – джангылыкъ,
Сиз кечигиз, атлам этсе джангылыб!

Билсе, къайтыб, джангы джолну барады —
Кёзлеринде хорламны оту джанады.

Керти оюмла къойсам дейди халкъыма —
Джюрек хошлукъ табсам дейди хакъыма!

Тарих тилни тигимлери

Талай минг джыл мындан алда онглу тилле
Тура-туруб ёлгенлеге саналдыла.
Сау тиллени тинтгеникде-къазгъаныкъда,
Эскилени ышанлары танылдыла.

Тигим эте, тигим эте кеслеринден,
Эртдегиле сау тиллеге синггендиле,
Ол тигимле сау тилледе кёб айтыла,
Джангырылыб, ариу юйюрсюнгендиле.

Ол тигимле джыйылсала-сыналсала,
Хар бири – эски тарихни джангы бети.
Мен ол джолну тутханма да кюрешеме,
Толур-толур мени борчум, кючюм джетиб!

Алайды мен этген джашау

Излеу, излеу, излеу, излеу —
Къаялада джайлау-кюзлеу,

Тарих сынла тинте къышлау –
Алайды мен этген джашау.

Сюйсенг, къошул джыйыныма —
Ёрле тауну къыйынына,

Халкъны эски ызын ызла,
Аны тинтедиле азла!

Огъай десенг, къал сау-эсен!
Манга – мийик, санга – ёзен!

Чыгъар мени да эслерик —
Элт биргенге таугъа дерик!

Излеу, излеу, излеу, излеу —
Къаялада джайлау-кюзлеу,

Тарих сынла тинте къышлау —
Алайды мен этген джашау!

Кеси кесиме салгъан излемим

I

Тыйыншлыды халкъыбыз,
Анга къуллукъ эт!
Хакъ ючюн эте эсенг а,
Джолубуздан кет!

II

Ёчме къайтарыб айтыргъа:
Халкъ бла бол хар заманда!
Аны сёкген суйкъунланы
Къаушат – джарырла джанла!

III

Халкъ айтхандан джанлама да
Нарт сёзлеге керти бол,
Ол заманда аякъ тюбде
Тайгъакъ боллукъ тюлдю джол!

IV

Халкъыбыз гитче халкъчыкъ болду,
Аллайны уа гитчеди юлюшю.
Аны ючюн а уллу джууаблылыкъ
Джюрют-джюрют, хар таулу киши!

V

Къолумдан келмегенни да
Баджарыр борч алайым,
Халкъ ючюн джанайым,
Алай а чыдайым!

Кёб джылым ма ётдю,
Къаныгъыб бу джорукъ,
Мен а ёнтда турама
Халкъыма борчлу болуб.

Къолумдан келгенни
Ётгенме, ётеме,
Болса да мен алкъын
Асыры аз джюк ёлтеме!

Къолумдан келмегенни да
Баджарыр борч алайым,
Халкъ ючюн джанайым,
Алай а чыдайым!

Халкъым бла Минги-Тауу

Минги-Тауну тёгерёги
Къарачай бла Малкъарды.
Бу ол тауун сыйлагъанча
Киши джугъун сыйлармы?!

Дангыл тюзле бу халкъны
Тартмагъанларын кёрдюм,
Сора ма бу нарт сёзге
Терен магъана бердим:

«Ташын джалаб, сууун ичиб
Джашасам да, джашарма,
Келир заман, Минги-Тауда
Мен джайларма-къышларма», —

Дей ёди тюзде таулу,
Рысхыгъа батханлыкъгъа.
Айтханыча да болду:
Киргенбиз тау джорукъгъа.

Минги-Тауну төгереги
Къарачай бла Малкъарды.
Бу ол тауун сыйлагъанча
Киши джугъун сыйлармы?!

Оюмунгу болджал джетгинчи джюрют

Хар кимни да бирча санагъан тенгнге,
Джауланы тюл, кеси адамларынгы, —
Ол учуздан учузгъа тартарыкъды
Деб нёгерим манга алай тарыкъды.
Заманын ол илмугъа джоралайды,
Оюмларын джыргъа салыб джырлайды.
Фикирин ол, башында тууар-туумаз,
Анга-мынга билдиреди къууаныб,
Сора ала чыгъаргъанны окъуй келиб,
Къыйналады кеси оюмун таныб.
«Сабий, — дедим анга, тарыкъгъанында, —
Тогъуз ай бла тогъуз кюнден тууады.
Къызмы болур, джашмы болур, аны уа
Ары дери киши билмей турады.
Оюм сени сабийингди, сен аны
Хар къуру да джетдирмейин ташлайса,
Андан чыкъгъан хыйсабха уа къыйналыб,
Ай медет деб, былай тарыгъыб башлайса.
Кеси аузунга бир сал да кесинг кирит,
Оюмунгу болджал джетгинчи джюрют!

Халкъны хапарларын къаз

Джер тюбдеди халкъны бурунгу хапары,
Къарыу таб да юсюндегин ат ары!

Ёмюрюбюз болуучанды тамам аз,
Джаным-кёзюм, халкъны хапарларын къаз,

Джанынг чыкъмаз, халкъынга бир джарамай —
Кёл салырса, гитчеди деб къарамай!

Ызларынгы тауда джюрюб джыйгъанма!

Унутулгъан-къурутулгъан, адаргы,
Тау къууушла джуртунг болуб джашадынг,
Эгиликде кесинг салгъан ызланы,
Меджисуу деб, гяуур къач деб, бошадынг.

Билселе деб тарихинги тёлюле,
Ызларынгы тауда джюрюб джыйгъанма,
Аны ючюн сакълай эдим бюсюреу,
Тёгерекге оппонентле джайгъанма.

*

*

*

Юзюлмей келгенди узакъ замандан,
Джашауну ачысын хорларгъа кюреше,
Тауланы арасын тартхан ма бу халкъым,
Кючюн таулагъа-ташлагъа юлеше!

Фото 12. КЧНИИ-ни Байчораланы Сослан башчылык этген археология-эпиграфика экспедициясыны членлери философия илмуланы кандидаты Шауайланы Исмайыл, художник Байчораланы Асланбек, шофер Виктор Иванов Огъары Чегемни кьатында бурунгу кешенелени туурасында.

Мен джашайма бу джерледе сизни ючюн!

Мен джашайма бу джерледе сизни ючюн,
Таудан саркыгъан шоркьулдауукъ джарыкъ суула,
Ёзенлеге къараб тургъан чегет тикле,
Ол тикледе ёкюрюучю ёхдем буула!

Эски элле джангылагъа къарайдыла,
Бизсиз къайдан болур эдигиз деген кибик.
Джаш тёлбюз эскиликге бир сый берсе,
Башламыбыз андан келгенин кескин билиб!

Мен джашайма бу джерледе сизни ючюн,
Таудан саркыгъан шоркьулдауукъ джарыкъ суула,
Ёзенлеге къараб тургъан чегет тикле,
Ол тикледе ёкюрюучю ёхдем буула...!

Фото 13. КЧНИИ-ни археология-эпиграфика экспедициясыны членлери КБГУ-ну доценти, философия илмуланы кандидаты Шауайланы Исмайыл, художник Байчораланы Асланбек, экспедицияны башчысы Байчораланы Сослан Огъары Чегемни башында кешенелени туурасында (1980 джыл).

Туугъан джуртну сыйлы ташлары («Джесир Къарачай» деген поэмадан юзюк)

Таула тауу Минги-Тау,
Нарт джылкыда нарт тюе,
Дунияны мийиклиги,
Къарт болдум сени сие!

Мингджыллыкъла теренинден
Келе келген эсгертме,
Таш садакъла табханма
Этегинг таш терекде.

Туугъан тауум, ол нек чыкъды
Бу сенлей мийикликге?

Тарихни табларында
Излерге бек керекме!

Фото 14. Огъары Чегемни къатында алты мюйюшлюле бла бирге тёрт мюйюшлю бурунгу кешене.

Ата-ананы тарихин
Билген борчду уланнга.
Минги-Тау, къалай татлыса
Минги таулу аланнга!

Къарачайдан къарадым,
Малкъардан да къарадым,
Туугъан джерим деб, барыб
Бузларынгы джаладым!

Нарт баласы этгенча,
Бузунгдан борбай этдим,
Сени джырынгы джырлаб,
Дюн-дунияда той этдим!

Тансыкълаб къайтыб санга,
Айрынгда джел къакъдырдым,
Наныкъ этеклерингде
Тангларымы атдырдым.

Чучхудум басдырылгъан
Уллу сахар тюблени —
Айландым эллерингде,
Тюб билирге джюклениб.

Хунабызда – суу ташла,
Юслеринде – къара таш,
Къабкъара джалын басыб,
Отдан чыкъгъаннга ушаш.

Сыйлы ташды, сылагъыз
Деучен эди къарт анам.
Къайдан чыкъгъан болур да
Ма ол ташха ол къарам?

Худесни аягъында да
Къадау ташха кёз ийдим -
Экисини къара кёмюрча
Бирчалыкъларын билдим.

Тотур ташха бардым да —
Кёмюрге ушай эди,
Къатылыгъы Тотурну
Темирге ушай эди.

Тау элlege айландым
Хуна башлагъа къарай —
Кёб ёмюрню сыйланган
Къара ташланы санай.

«Кел, Къарачач, Къара Ташха барайыкъ —
Къаншаубийим келе эсе къарайыкъ,

Келмей эсе, Къара Ташны
Джылай-джылай узунуна джарайыкъ!» —

фото 15. Сюркюшю (зор бла кёчкюнчюлюкню) сыныдан Байчоралшы Сослан
«Джесир Къарачай» деген назму сун окъуйду.

Деб джылайды Гошях
Басхан тарында.
Кёмюр бетли бу ташла —
Суу таш араларында.

Бирлери – бирер кьяя,
Бир кьяууму – гитчеле,
Къайдан чыкъгъандыла была
Бу суу ташлы джерлеге?

Минги-Таугъа ёрледим —
Суу таш бир да кёрмедим.
Къаяларын кёмюр бетли
Кёрюб, быллай оюм этдим:

Мингджыллыкъла теренинде,
Эртде, ма бу кенгликде,
Бу Минги-Тау туугъунчу
Адам джашаб тургъанды,

Джерини арасындан,
Дунияны титирете,
Халкъгъа халек салыучу
Кючлю вулкан ургъанды,

Узакълагъа атханды
Къызыл от къаяланы,
Европаны джарыта
Аны от джаялары.

Элlege от тегюле
Бу Минги-Тау болгъанды,
Бу тауну къарангы халкъ
Тейриге санагъанды.

Тейри берген ташды деб,
Къара ташха табына,
Халкъым джашай келгенди
Тириле да абына.

Таула тауу Минги-Тау,
Нарт джылкыыда нарт туюе,
Бир кьулагы – Малкьарда,
Бирин Кьарачайгьа ийе,

Суулары джырла айта,
Халкьгьа кьараб тургьанды,
Халкь да анга сый бере,
Бу джерде уруннганды,

Ёзенлени джанларын
От кьалала бла джасаб,
Ортасы бла ётген кериуан
Табмай чырт джаудан азаб.

Узакьладан джау тебресе,
Мийикден бу кёргенди —
Кьалалада от джандырыб,
Халкьгьа хапар бергенди.

Аманлыкь бла келгенни бу
Иймегенди таулагьа.
Ёлген осият этгенди
Ол адетни саулагьа.

Аттилала, Чингисханла,
Асхакь Темир, Чыгыр Кьуш
Бу тау джерни тебледиле —
Кёб ёмюр барды уруш.

Ма алай бла тура туруб,
Ортада дауур чыкьды,
Юлешиниб, кау-куу болуб,
Кьуу этгендиле джуртну.

Джанмадыла кьалаланы
Башларында чыракьла
Чыкьмадыла кьынларындан
Бош чыкьмаучу бычакьла.

Кими Дунай, кими Итил
Джагъасына джанлады,
Минги-Тауну ышыкъларын
Бир хуртдагы джакълады.

Андан бери – кёб ёмюрле,
Энди халкъны кышы – джай,
Минги-Тау тегерегинде —
Малкъар бла Къарачай.

Таула тауу Минги-Тау,
Нарт джылкъыда нарт тюйе,
Дунияны мийиклиги,
Къарт болдум сени суюе!

Мингджыллыкъла теренинден
Келе келген эсертме,
Таш садакъла табханма,
Шумер садакъла табханма,

Кимер садакъла табханма,
Гунн садакъла табханма,
Алан садакъла табханма
Этегинг таш терекде!

Ала бары нек чыкъдыла
Бу сенлей мийикликге?
Тарихни табларында
Излерге бек керекме!

Ата-ананы тарихин
Билген борчду уланнга!
Минги-Тау, къалай татлыса
Минги-Таулу аланнга!

Къарачайдан къарадым,
Малкъардан да къарадым,

Туугъан тауум деб, барыб
Бузларынгы джаладым.

Нарт баласы этгенча,
Бузунгдан борбай этдим,
Сени джырынгы джырлаб,
Дюн-дуняда той этдим.

Тансыкълаб къайтыб санга,
Айрында джел къакъдырдым,
Наныкъ этеклерингде
Тангларымы атдырдым.

Таш нартла

Халкъыбызны тарихин
Бир толу джыялсам деб,
Аны бурунгу ишлерин
Поэмагъа бир салсам деб,

Ышанлаб къарагъан эдим
Мингджыллыкъла теренине —
Ыз ызлай атланган эдим
Минги-Тау тийрелерине.

Ёзенле арасында
Джарыкъ суу джагъасында
Талай минг джылдан бери
Таш болуб сюелгенлерим!

Джолсуз тау мийикледе
Джангыз джюрюй, кёб кере
Сизге тохтаб къарадым,
Ишигизни джаратыб.

Сол джанында – кылычы,
Онг кьолунда – гоппаны,
Сюеледи таш болуб
Нартларымы сопаны.

Джаугъа – кылыч, шохха — бал
Деб турады къарамы.
Бюгюннгю джакъчыбызгъа —
Буруннгуну саламы!

Кёб тауда табхан эдим
Аны таш китабларын,
Билирге мурат эте
Хар бири не айтханын.

Атала кьойгъан ызны
Мингджыллыкъла джабхан юсюн
Ачаргъа мадар излей
Илму тенгизде джюздюм.

Не айтханын билсем деб
Тёлюлеге бурунгу,
Зауукъну кенгнге ташлаб,
Ненча джылны урундум!

Таш китаб бек арытыб,
Келгени болса булджурум,
Къыйнаб башлаучан эди
Этилмей тургъан джырым.

Джарыкъ суу джагъасында
Таш нартланы джокълай эдим,
Аланы таш китабларын
Тинтген ишле джакълай эдим.

Джыйыб таш китабланы,
Тахсаларын айтханма,
Сора джазаргъа къаст этген
Поэмама къайтханма.

Фото 16. КЧНИ-ни археология-эпиграфика экспедициясыны членлери Кърымшамхалланы Назир туудугъу бла бирге, Байчораланы Бийболат, экспедицияны башчысы Байчораланы Сослан буруннгу кюуде айтылгъан джигит Азнауурну Минги-Тау этеги Ташлы Сыртда сюелген сыныны къатында.

Сын

Сюегенди бу ташны таулу,
Тишеб, нартха ушатыб тамам,
Тау кибик ёсген обаны башында,
Юсюне атсын деб хаман танг.

Да ол таш нарт турады кёб джюз джыл
Ёргеден джашил сыртха къараб.

Ма келиб алдым мен суратын,
Тариххе керек затха санаб.

Фото 17. КЧНИИ-ни археология-эпиграфика экспедициясыны членлери Кърымшамхалланы Назир, Байчораланы Бийболат, Байчораланы Руслан (онгда), экспедицияны башчысы Байчораланы Сослан (онгдан экинчи) бурунгу кюуде айтылгъан джигит Азнауургъа садакъдан атылгъан джерде салынган эсгертмени къатында (Ташлы Сыртда) (1980 джыл).

Тамал бере Къарачай бла Малкъаргъа

Кюнден толгъан ёзенни кёксюл чарсын
Кёз туурамда ненча кере къуш джырсын,

Анча кере этеме мен бир сагъыш,
Айтайым да, сен аны бла бир таныш!

Минги-Тауну агъач-чауул этегин,
Аны джыргъан Къобан бла кёб джетегин,

Терк суу таба чабышхан череклерин,
Къаялагъа ёрлеген чегетлерин,

Терк танытхан эрле ичинде эрни,
Къарыусузгъа бой бермеген бу джерни

Фото 18. КЧНИИ-ни Байчораланы Сослан башчылыкъ этген археология-эпиграфика экспедициясыны члени Кърымшамхалланы Назир бурунгу кюнюю джигити Азнау-урну Ташлы Сыртда сынларындан узакъ болмай къабыр джазыуну къатында (1980 джыл).

Къачандан бери сакълай болур бу халкъым,
Ташны сыгъыб чыгъара халал хакъын?

Эки минг джыл мындан алда биреулен,

Эрмен тарихни бек эртдегисин берген,

Бара-барыб, перс архивни къазгъанды,

Хапарында быллай сёзле джазгъанды:

Фото 19. КЧНИИ-ни археология-эпиграфика экспедициясыны башчысы Байчораланы Сослан Бийчесынны Марджа деген къулагъында бурунгу статуяны эки кесегин табыб бир-бирине джыйгъаныны къатында.

Кавказ тауну тарагъы Болгар джерде
Къаугъа чыгъыб, керек болду кёчерге

Къауумуна эрмен Кохну къатына,
Болгар Вананд дейбиз аны атына.

**Фото 20. КЧНИИ-ни археология-эпиграфика экспедициясыны башчысы Байчораланы Сослан Бийчесында ачыкылагъан эсгертме бла бирге (1978 джыл)
(энди ол Тёбен Архызгъа кёчюбдю).**

Фото 21. КЧНИИ-ни Байчораланы Сослан башчылыкъэтген археология-эпиграфика экспедициясыны художниклери ише.

Ол бурунгу тарихчини сёзлери —
Тау халкъымы хапарыны кёзлеую.

Бир болдула аланла бла булгарла,
Тамал бере Къарачай бла Малкъаргъа.

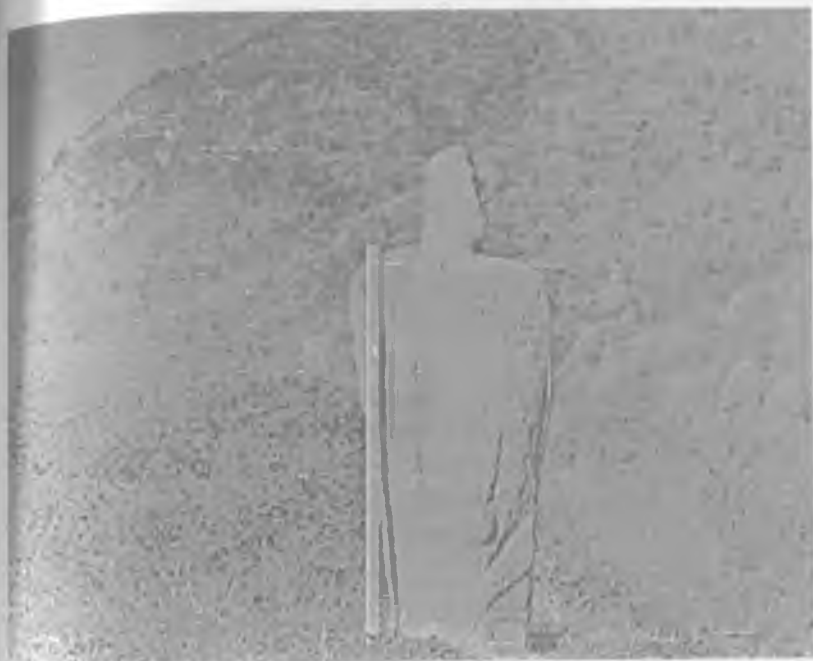
Келе-келиб, Асхакъ Темир зорлады,
Къыбчакъланы тил буручу хорлады.

Тёгерекден халкъла этдиле тигим,
Хар биринде бюгюн да — этим-дженим!

Къыйын таугъа саны-тини келишиб
Джашайды халкъ насыб ючюн кюрешиб.

Кюнден толгъан ёзенни кёксюл чарсын
Кёз туурамда ненча кере къуш джырсын,

Анча кере этеме мен бир сагъыш.
Ма мен айтдым – болдунг аны бла таныш!

Фото 22. Тёбен Архызда буруннгу статуя.

Къубратлары

I

Къубратны осияты

Эртде, эртде бу таулада
Булгарланы бирикдириб,
Ёмюрюн патчах болуб ийиб,
Джюзюнчю джылына кириб,

Болджалын кесгин кѳргенинде,
Джашларына айтды Кѳубрат:
«Ма бу садакъ кюлтечикни
Сындыралгъаннга саугъам – бир ат!»

Алцех салды тобугъуна —
Тарталгъанын тартыб кѳрдю,
Бюкдю, алай а сындыралмай,
Ма деб Аспарухха берди.

Аспарух да, Басият да,
Котураг да тартдыла,
Джетмей бирини кючю да,
Батбаяннга атдыла.

Кюлтечикни ол терк чачды,
Джыджымларын тешиб кѳоратыб,
Барыны кѳзлерин ачды,
Хар садагъын кѳыркѳыб атыб.

«Кѳремисиз, — деди Кѳубрат, —
Сындырырла, чачылсагъыз!
Бирикмекликди кюч-кѳууат!
Бу осиятдан джанласагъыз,

Джангыз ат тюл,
Мюлкюнг кѳорар,
Тыбырынгдан
Душман кѳарар!»

Бу осият джашай халкъда,
Ётедиле джюзджыллыкѳла.
Кѳб палахны джокъ этгенбиз,
Керти болуб бу кѳылыкѳгъа.

II Булгар ызла

Аталаны осиятын
Борчха санаб тута, джашла
Сакъладыла джуртну бирге,
Тюртлюк киргинчиннге къошха.
Балканлагъа да, Итилге да
Кърал кесинден эте тигим,
Халкъдан къорай-къорай келсе да,
Сакълайды Минги-Таугъа иелигин.
Керти тенглик тута халкъла бла,
Таула ичинде башын сакълау бла
Уруннгандан ташлы джерге
Башха муну санагъаты
Болгъан болмаз мингджыллыкъллада.
Чалкъы ызлада — кёб таш тёбе,
Сыртда-къолда – кёб эл тюбю,
Кёгет терекле эл джанлада,
Бек эртдеден илипинле
Мийик къая эринледе.

III Батбаян, Баян, Батай, Батбай

Батбаян, Баян, Батай, Батбай
Дегендиле ма ол ханнга.
Ма онюч ёмюр озду
Тарих махдау сала анга.

Къарнашлары Кубер, Котраг,
Алцех хан эмда Аспарух,
Тёрт Булгарны тёрт падчачы,
Бирден тохтатмайын джауну,

Ханла ханы болургъа излеб,
Санга мен нек бойсунама деб.

Тёртюсю тёрт джол алды,
Батбай кеси джангыз кьалды.

Атам Кьубрат осиятын
Чачылмагьыз деб этиб кетди.
Кьоркьууна майна джетди.
Бузулмасын берген антым!

Ташламайым Кавказымы —
Халкьны этмейим джаула азыгьы
Деб, Хазар бла сермешгенди,
Сёлешгенди – келишгенди.

Батбаян, Баян, Батай, Батбай
Дегендиле ма ол ханнга.
Ма онюч ёмюр озду
Тарих махдау сала анга.

Фото 23. Алтаистлени Халкьла Арасы конференциясыны (РЈАС) секциясыны джыйылыуу (Ташкент, 1986 дж.) (ал тизгинде онгда – Байчораланы Сослан).

Узакъда Чувашия сакълайды

Узакъда Чувашия сакълайды,
Халкъымы булгар джууугъуду ол
Кёрюрге суйюб биз атланнганбыз,
Тамам бек узакъ эсе да джол.

Мен чыкъдым джолгъа нёгерлерим бла,
Таусулмагъан джаулу джибча джолум,
Булгар, чууаш дей заманны иебиз,
Унута джолну ауурлугъун.

Къарачай-малкъар-чууаш джууукълукъгъа

Энтда мен келдим Чебоксаргъа –
Кёб тенгни тюшдю къучакъларгъа.

Ким билсин, ахыр кере болур,
Мен кетсем да, тиним джолугъур,

Нек десенг, къояма къыркъ илму иш,
Ол айхай боллукъду бек уллу юлюш

Къарачай-малкъар-чууаш джууукълукъгъа!
Себеб болуб турсун джылылыкъгъа!

Бурунгу тарихни бирлиги
Деб салам береме тенглеге!

Джууукълукъну джырын бир башла!

Малкъар бла Чууаш – болгар къарнашла,
Ма аны ючюн ушайдыла бу джашла!

Джууукълукъну джырын, Сослан, бир башла
Чомарт джерге алтын урлукъла ташла!

Артыкъ ариу кёрюнеди Чебоксар!

Ёмюрде да тюбеучен эдик джылы,
Энди уа ма Сосланны келди джылы:
Артыкъ ариу кёрюнеди Чебоксар —
Тансыкълыкъда бек кёб заманым озар!

Кюрешеме тарих ызларын ызлаб

Халкъым, бютеу хапарынгы джыйыб айтсам —
Мингджыллыкълагъа таулуланы бир сагъайтсам!

Ма аны ючюн танг бла ингирни кёре къуру,
Кюндюзню уа окъуу залда олтуруб,

Кёкюрекни столгъа бериб айла, джылла,
Кюрешеме тарих ызларын ызлаб,

Къауумладан кёре-кёре джекириуле,
Кёбледен а эшите-эшите бюсюреуле.

Халкъым, бютеу хапарынгы джыйыб айтсам —
Мингджыллыкълагъа таулуланы бир сагъайтсам!

Халкыбызда джюрюйдюле ала бары

Онбиринчи джюзджыллыкны кешенеси,
Кесини да алан патчах эди иеси,

Кяфар деген сахар тубден кёчюрюлдю,
Ставропольну музейине барыб кирди.

Юсюнде уа – суратлары, тамгалары,
Халкыбызда джюрюйдюле ала бары.

Чакырыу этдик, алан, атынгы!

Булгарлы бла тубешди алан,
Кылычын чыгъармай кынындан,

Тенгими табдым деб кыуаныб,
Онг кьолуна бал аякъ алыб.

Бир-бирине болуб кюеуле,
Ёсдюрдюле таулада деуле.

Андан болду Къарачай-Малкъар,
Анга шагъат – хар ёзен, хар тар.

Чакырыу этдик, алан, атынгы,
Джарыкъ джюрют танг сыфатынгы!

Алания

«Къарачайлы! Малкъарлы!» — дер орнуна:
«Алан!», — дейди мени ахлум ахлума.

Джерине да Алания дегендиле,
Къарачай бла Малкъар болду джангыра.

Алания, Минги-Тауну тегереги,
Излеб, бир кѣб джазыу табдым джер-джерингде!
Алания, муну джазгъанны джюреги,
Артыкъ суйдюм, сенде аланы кѣргенимде.

Мен аланы окъудум да, тили – булгар,
Алания, ол сѣз энди майна – малкъар.
Сени тилинг булгарланы тили эди,
Ол Къарачай бла Малкъарны тилиди энди.

Ара атыбыз – аланла!

Къарачай-Малкъар деген узун ат
Неге керекди да манга —
Малкъар – бир область, Къарачай – экинчи,
Ара атыбыз – Аланла!

Халкъгъа алан аты къайтсын!

Халкъ не болгъанын ангылагъан
Къалай тураллыкды сабыр,
Къарачай бла Малкъар деб
Миллетими юлешселе —
Аланы бир болгъанларын
Джакълагъан тюз уланланы
Къаяры ёрге бетсингенле
Учузларгъа кюрешселе!

Бирикдиралмайын кетсем,
О энди келлик төлюле,
Бу ишни сиз баджарыгъыз!
Халкъгъа алан аты къайтсын!
Минги-Тауну төгерегин
Ташдан джерге бургъан алан
Экиимбашлы бу уллу тау
Джаным-къанымды деб айтсын!

«Алан субстрат»

Алим дейдиле ма анга
Дунияны алимлери,
Таб, илму джолун тутхан
Бек залим-залимлери.
«Алан субстрат» дейди да
Башха тилде табмагъан сёзюн
Ары къошады.
Джетмиш джылны алай эте джашады.
«Алан субстрат» тегей тилди дегенлигиди.
Ишлери керти да деменгилиди,
Киши джукъ айталмайды.
Алай а ол «субстрат» оюлур ючюн да къалмайды.
Ёте барайкъ да Джашау Тауну талай ауушун,
Кесинг эштирсе аны жыгъар-жугъур тауушун!

Эй аланла! Эй аланла! Аланла!

Мен айландым Къарачайда элlege,
Талай туююл, бир, эки деб, эллиге,
«Къарачайлы!» дер орнуна алада –
«Эй аланла! Эй аланла!» Аланла!»

Тарих – юйдю, ол а – аны эшиги,
Бар эсе, алан, кьулагъынгы тешиги!

Аланланы сюеделе таулула,
Бир кьауумла ол соруугъа джаудула!

«Алан!» деген эс бёлдюрген айтымды –
Тилибизни тарихине кьайтымды!

Илмугъа сагъышла

Уллу умутла бла келгенме бери,
Заман азды, ишим а бек кёбдю.
Хар кимни бир рахат ётюочю кюнлери
Манга тынчлыкъсыз кюнле некди?

Халкъымы тарихи белгиленмей турады,
Тарихсиз халкъ а тюлдю да ол!
Мен джыйгъан затлагъа кёре сый берилірчады
Мингджыллыкъла ичин ол ётген джол!

Мен джыйгъан хазнамы бир тинтиб, бир джазыб,
Илмуну джоругъу бла толу кёргюзтсем,
Алкъын чыртда айтылмагъан джангы сёз кьошарма,
Хош болурма, халкъым тарихин бир билсе!

МГУ, 08. 06. 76.

Алан къала

Ёмюрле саркъадыла саркъыуча,
Сен тураса тау башында былай,
Аланланы тейри юйлери таш къала,
Шорбатынгада чыбчыкъла джырлай.

Таулу киши джонуб-джонуб салгъанды
Ташларынгы, тытыр тылдан джагъыб,
Къыйыны ючюн алгъан гютдюсюне
Кёзлеринден джыламукъ агъыб.

Алан патчах сени инджитиб сора
Кюрешди эсе кьуаргъа зауукъ,
Энди былайда джарыкъ хансны чаласа,
Къатынгда да сын ташы аууб.

Ёмюрле саркъадыла саркъыуча,
Сен тураса тау башында былай,
Аланланы тейри юйлери таш къала,
Шорбатынгда чыбчыкъла джырлай.

Фото 24. Сынтыда (тау башында) бурунгу христиан храм.

Фото 25. Байчораланы Сослан башчылыккъ этген археология-эпиграфика экспедиция Чууана храмны огъары джанында ачылгъан оюулары целлофаннга тюшюрюрге хазырлайды (1983 джыл).

Фото 26. Муну аллында фотода кӛрюннген ишни барыуу.

Фото 27. Муну аллында эки фотода кёрюннген ишни барыуу.

Тургъанды халкъ тирилиб

(1404 джыл къарачайлыланы энчи джазмаларын сагъыннган Иоанн де Галонифонтибусну сыйына)

Минги-Тауну ахлусун
Мыжт этдим деб махдана,
Асхакъ Темир къайтханды
Узакъ Самаркандына.

Бу тау джуртха уа ол джыл
Бир латин бабас келгенди,
Сау къарачайлыла кёрюб,
Тамам сейирсингенди

Да джазгъанды: «Бу халкъны
Къара дейдиле атына,

Келишмесе да ол сёз
Аны акъ сыфатына.

Къара булут басады
Аны мийик тауларын.
Андан кёреме халкъгъа
Ол атны аталгъанын.

Тузу азлыкъ этгинчи
Таудан чыкъмай джашайды.
Дин тутууу ол халкъны
Урумнукъуна ушайды.

Алай а клиса къатына
Орнатырла терекни,
Сора анга хар таулу
Тейри Терек дерикди.

Терекни бутакъларын
Мал башла бла джасарла,
Хычынла да, локъумла да,
Бёрекле да асарла.

Бу баргъаным-кёргеним
Аланы биринчиди.
Эслегеним: джазмалары
Кеслерини энчиди».

Бабасны бу сёзлеую —
Халкъ тарихни кёзлеую:
Джазыула ачыкълайды
Кёб алимни излеую.

Сыйлыгъа саналыб туруб
Меджисуулукъ джолунда,
Джуртда Джангыз Терек ауду
Минг экиджюз джылында.

Малкъарда да Раубазыгъа
Сый бериб тургъандыла,
Муслийманлыкъ келгенинде уа,
Тейри Терекни томургъандыла.

Ол бары да алай болсун,
Башхады эм сейири:
Асхакъ Темир ётгенликге,
Тургъанды халкъ тирилиб.

Бизни эки халкъгъа тергеб

Эки бёлюб бойсундуруб,
Экисиз деб ийнандырыб,
Бир-бирине къаршчы буруб,
Бирбиз дегенлени къырыб,
Къарачай-малкъар халкъны
Аланлыгъын унутдуруб
Джашатды ёмюрледе —
Къоркъа эдик бирбиз дерге.
Алкъын кеси адамынг тебрер терлеб
Бизни эки халкъгъа тергеб!
Болуб турса да бу айры,
О бирди малкъарлы-къарачайлы!

Къошулсунла Къарачай бла Малкъар!

Эки джарты болуб джашайды бир халкъ,
Мадар табыб биригири аны – хакъ!

Къайда ангысыз эки халкъгъа санайды,
Англагъан а ачы джарсыу сынайды!

«Бир миллетден жаратылгъан эки халкъ!» —
Деб кычырыу бизни эки этеди —

Арабызгъа буруу болуб тургъанны
Мындан ары кърмезге юретеди!

Бирикдириб Малкъар бла Къарачайны,
Бир джюрюсем арасында джангыз айны!

Алай а мен къошулууну кърлюк тюлме,
Башха тёлю джетерикди ма ол кюннге!

Къарачай бла Малкъарны бирлиги

Къарачай бла Малкъарны Аллах бир этгенди —
Минги-Тауча туругъуз деб юретгенди!

Ушайды ол къучакълашхан эки джашха,
Андан да бек — эки эгиз къарнашха!

Къалыупала джазмасын окъудум

Халкъны къалыупала джазмасын окъудум,
Аны бла бирге тууду бу умутум:

Айхай да джазгъан болурла поэтле
Бу таула ичинде минг джылдан кёб эртде!

Бу джуртда аладан а къалгъанды китаб!
Да, Сослан, аны сен изле да бир таб,

Анга ишлерин джораларча алим,
Мындан да кючлю кюуанырча элим!

Тарихибизни тахсасы деб...

Бу къарачай-малкъар джазма
Эски къабырлада турады,
Тарихибизни тахсасы деб,
Джюрегим тюрлю урады!
Излеб джыя, излеб джыя —
Китаб этиб халкъгъа джая,
Кимден келгенин билдиреме —
Ангылыны кёллендиреме,
Адамладан туугъанбыз дерча,
Тарихден оюм этерча!
Ангысызны уа зарлыгъы
Манга бир кёб джаула кюурайды —
Мени бир кёб кюнюм кюрайды
Ма аллайны джарлылыгъын
Эски зат бла кёргюзюуге —
Къаршчылыкъларын кесиуге!

Къалыупала ызларынгы ачханма!

Бюгюн-тамбла джетеди да джетмишим,
Анча джылны халкъгъа аталды ишим!

Ушашдырыб «тарих» кюураб биреуле —
Ётюрюкклери халкъгъа болуб тиреуле,

Мен ала бла къалам урушха кириб,
Мингджыллыкъла ичинде излеб кертини,

Къалыупала ызларынгы ачханма,
Китабымы хар биринге чачханма!

Халкъны туугъан джери Кавказды!

— Джетмиш джылым ётдю бир кюнча,
Болдуму хайырым халкъгъа?
— Этгенинги сюзе турады,
Ол оюмун айтыр, сакъла!
Кеси унутхан ызын ачханса
Мингджыллыкъла теренинде!
Халкъынг бек кёб минг джыл джашайды
Минги-Тау тийрелеринде!
— Ийнаныргъа джангыз сёз азды,
Китабларым – табха бла бир —
Тинтиб окъуй ол джолгъа кир!
Халкъны туугъан джери Кавказды!
Джау алалмаз мийиклени
Болгъандыла джигитлери:
Майна эски стауатлары —
Сакълаб туралла атларын!

Джолум – Минги-Тау табагъа!

I

Ма атлагъанма джетмишден —
Бош болмайма энтда ишден:

Мен эм сыйлыгъа санагъан
Джолум – Минги-Тау табагъа!

Анда, кыйын мийикледе,
Хоншулукъда кийиклеге —

Шахар тюбле, къала тюбле;
Бирле – ачыкъ, бирле – кюртде.

Шаушала барса къоркъуу,
Азатлыкъ энгишге къуу —

Тёбенледе джангы элле туу,
Ёрледегиле бола къуу,

Тёбен суу джагъала джашнай,
Келди Къарачай-Малкъар джашай!

Мен эм сыйлыгъа санагъан
Джолум – Минги-Тау табагъа!

II

Мен эм сыйлыгъа санагъан
Джолум – Минги-Тау табагъа!

Аллай насыб манга къайда,
Умутум толуб барырча!
Алай болса да «Орайда»
Тартама джюрегим къанырча!

Эжиу этедиле таула,
Бу ёмюрлюк макъам къайтды деб —
Ёнтёрт джылдан къайтыб келиб,
Бушуубузну сагъайтды деб!

Огъай, туугъан джуртум Кавказ,
Сенсиз ашырмадым бир кюн да:
Узакъ тюзле биледиле -
Къайда туугъанма эмда кимме!

Мен эм сыйлыгъа санагъан
Джолум – Минги—Тау табагъа!

III

Не бла махданныкъса деб сорсанг
Сюргюнде халкъ берирге джетген кюн джан,

Аны джуртун къарачайсыз этмедим —
Къачыб келдим да, ызымдан кел дедим!

Халкъны эллерин кючлегенни ашырдым —
Къууанчымы ышырыуча ышырдым!

Келе тургъан халкъны аллына ашыкъдым,
Минги-Таугъа байрагъын алыб чыкъдым!

Буруннгусун ачыкълаб, бердим халкъгъа:
Майна, къара табхада кёб китабха!

Минги-Тауну тегереги ёзенлени,
Сыртлыкъланы, сахар тюблени, эллени

Джарым ёмюр тинтиб, тинтиб, тинтиб турдум —
Буруннгугъа эндигини эсин бурдум,

Китабла эте ташларыны джазыуларын
Да агъарта зар къауумну азауларын!

Тау джитиде акъ межам болуб

Танг кьурум бла тарих ызлай чыкъсам,
Тёбенде джукълайдыла элле,
Мен тинтген ёр кюн кёлек кийсе,
Танг кьанат джаяды ёзеннге.

Чууана кьарайды арада,
Тау джитиде акъ межам болуб.

Фото 28. Бурунгу Чууана христиан храм.

Булгарлы бла алан кьыздан туугъан
Салгъанды аны, кьяяны джонуб.

Кьошум таба кьараб мийикге,
Бир кёзюн а Кьобаннга ийиб,

Сюйеледи Чууана кёкде,
Эртделеде акъ кёлек кийиб.

Танг кьурум бла тарих ызлай чыкьсам,
Тёбенде джукълайдыла элле.
Мен тинтген ёр кюн кёлек кийсе,
Танг кьанат джаяды ёзеннге.

Илму излеу

Бурунгуруз таш кьангагъа керкген сёздю,
Манга дери аны талай алим сюздю,

Былайды деб чырт бири да бегиталмай,
Манга джетди, биялмадым кёб кыйналмай.

Джангыз сёзню магъанасын билир ючюн,
Мында болур айтылгъан деб излей-излей,

Джаза-джаза, китаб тауну окъуб чыкьдым,
Табмадым да, андан ары кьалмай кючюм,

Кесим тинтиб табарымдан умут юзмей,
Терен-терен сагъышлагъа джолукьдум.

Ма алайды илму излеу джер джюзюнде —
«Ийне бла кёр кьазгъан» дейди халкъ сёзюнде.

Гиляч деген эски джуртда айлана

1.Гиляч десем

Гиляч десем, — тау башлада кьалала
Тар кёзлерин ауушлагъа кьаратыб,

Джез кьалкъанлы аланла бла булгарла
Бире бирин булгар тилде сагъайтыб.

Джау джокъласа бу тийрени ауушун,
Къалалада отла джаныб къуугъуннга,
Башланганды алан джуртда чабышыу,
Тыйылганды келген джау тарбыууннга.

*Фото 29. Байчораланы Асланбек бла Сосланбек
Гилячда экспедицияны келлик джыйынын
сакълайдыла (1984 джыл).*

Къарачайны бабасыны музейи —
Налгъа ушаш тауну ичинде Гилячым,
Джакъчылары – таш суратла джер-джерде,
Хар бирини кёрюб турлукъма къачын!

Фото 30. Археология-эпиграфика экспедицияны джыйыныны аллы – Гилячда (1984 дж.).

2. Алан тюрлю чынарым

Гиляч тауда джолукъган
Булгарла бла аланла,
Къан къатышхан джууукъла,
Халкъымы къурагъанла!

Булгар десем да – алан,
Алан десем да – булгар,
Экисини бюгюню —
Таулу Къарачай-Малкъар.

Гилячны чынарлары,
Эскиден хапар айтыгъыз,
Халкъымы тарихине
Тёлюмю сагъайтыгъыз!

Къайсыгъыз тамырлары бла
Къучакълады аланны,

Джаулары ойгъанында
Гиляч деген къаланы?

Фото 31. Археология-эпиграфика экспедицияны члени Байчораланы Бийболат джазыулу ташны суратха тюшюрюрча тазалай турады (1984 дж.).

Бутакъларынг ийилиб,
Алан тюблю чынарым,
Сени бабама санаб,
Кёб келгенди джырларым!

Гилячны чынарлары,
Эскиден хапар айтыгъыз,
Халкъымы тарихине
Тёлюмю сагъайтыгъыз!

Фото 32 . КЧНИИ-ни археология-эпиграфика экспедициясыны членлери Байчораланы Руслан бла Бийболат, Бостанланы Маматай Гилячда джазыулу ташланы къатларында (1984 джыл).

3. Эл алларын бири бирине буруб

Алан, булгар Гиляч ичин толтуруб,
Эл алларын бири бирине буруб,

От алыргъа джурюй айбат кызлары,
Къарачайгъа къалыб сыйлы ызлары.

Салам бере Гилячдагъы джурлагъа,
Айланама – къаялагъа чыгъама,

Чегет басхан межамлагъа эс бёле,
Къалыб кетген таш гинджилени кёре,

Фото 33. Темирланы Алий бла Байчораланы Бийболат ишде.

Сагъыш этиб, бир оюмгъа келеме:
Бу Гилячда шох джашагъан кёреме

Алан, булгар нал тау ичин толтуруб,
Эл алларын бири бирине буруб!

4. Толу ачыл, туугъан джуртну Гилячы!

Басхандыла берекетли булутла,
Алан, сен а умутунгу къурутма:

Сакъла джарыкъ кюнню джерге тиерин —
Гилячыбыз алтын кёлек киерин!

Гиляч ичи – мингджыллыкъла музейи,
Биз Гилячны тахсаларын излейик!

Фото 34. Байчораланы Бийболат энтда бир джазыулу ташны суратха алырча тазалады (Гиляч, 1984).

Фото 35. Энтда бир джазыулу таш тазаланады (Гиляч, 1984).

*Фото 36. Археология-эпиграфика экспедицияны членлери
Батчаланы Хамид бла Байчораланы Бийболат Гилячда
бир джазыулу кьанга ташны суратха алдырыргьа
хазырладыла (1984).*

Чегет ичин таугьа ёрлей барабыз —
Эмен тюбюнде таш адамгьа кьарагьыз!

Кьолларында — кьылычы бла гоппаны —
Хынылыкь бла халаллыкьны ышаны.

Тёгеречи — оюлгьан кьала ташлары,
Джер тюбюнде — былайы ючюн ёлген джашлары.

Туудукьлары кёб ёмюрден кьарайбыз,
Кьорар болсакь, алача этиб кьорайбыз.

Толу ачыл, туугьан джуртну Гилячы,
Сен шуайса да бурунгуланы кьачы!

5. Гилячны баш кьаласы

Бурунгу ну эски ызларын ызлай
Келгенме мен, Гиляч, санга тѣбенден.
Баш кьаланга миналыкъ тюлдю кьызбай,
Кьарарыкьды суу джагдадан, теренден.

Ишленгенди ѳзенлени джокьларгьа —
Таулу джуртну келген джаудан джакьларгьа,
Кериуанланы кьоркьуусуз ѳтдюрюге —
Халкьны сыйын тышлада кѣлтюрюге.

Тѣппесинден тѣгерекге кьарадыкь:
Тау ауушла суююмлю ышардыла,
Джау келмейди, келедиле туристле,
Сыртларында сагюнджюкле бардыла.

6. Не магьана джюрюте эди Гиляч?

Кечинирге дьгалас этиб туруб
Мингджыллыкьланы бу тау тарларыбызда,
Джангы джашау тирилтгенли кьарайбыз
Сейирсиниб кеси ызларыбызгьа.

Не магьана джюрюте эди Гиляч,
Кьайсы тилди аны атагьанны тили?
Шиякылы тикле, болугьуз тылмач,
Этмегиз да кеч туудукьну экили!

Гил тамырлы – Гиляхсыртан бла Гиляч,
Гил тамырлы – Гилгамеш бла Гиляч да.
Кил деген сѣз болгарча «юй» болса да,
Гилячыбыз налгьа ушаш гыланчды.

Энчи ызын къалдыргъанды атагъан,
Ташдан этиб, суратын да къойгъанды.
Тау башларын бир бек ариу джасагъан
Къалаларын ачы джауу ойгъанды.

Иелерин а эталгъанмыды джесир?
Бойсунмадыкъ джаула салгъан джорукъгъа.
Таш ёзеннге биз не къадар терен кир,
Ма ол къадар джууукълаша эдик джокъгъа.

Кечинирге дыгалас этиб туруб
Мингджыллыкъланы бу тау тарларыбызда,
Джангы джашау тирилтгенли къарайбыз
Сейирсиниб кеси ызларыбызгъа.

7. Къошдан къараб олтурабыз излеучюле

Суу булутла – джитиледе, сыртлыкълада,
Ёзеннге да рахат-рахат джангур агъа,

Къошдан къараб олтурабыз тахсачыла,
Басынган кёк бир кирсе деб терк ачыла.

Биз билебиз Гиляч башы аязырын —
Гиляч сууу башха джырын башларыгъын,

Энтда, энтда къарар ючюн биз Гилячха —
Тарих ачыб, кирир ючюн биз къууанчха!

8. Къаяладан къадала

Гилячны мийиклери,
Къалалы тау тёппеле,

Булгар аланла джери,
Чыкъдым сизге кѣб кере,
Къаяладан къадала,
Чырпылагъа илине,
Тынгылаб асыу ала
Шоркъаланы тилинден.

9. Ненча тюрлю эсгертменги тергедим!

Джангур джуугъан чегетинги ичинде
Тюшдю манга кийикле бла джюрюрге.

Оюлгъанды тиклерингде джюз къала,
Агъач басды топуракъ къозлай ала.

Къыйналсам да, хар ташына ёрледим —
Ненча тюрлю эсгертменги тергедим!

Джазмалы ташланы атла джегиб эндирдим,
Мешнагъа джюклеб, аланы музейге элтдирдим.

Ма аны ючюн джангурлу чегет ичинде
Тюшдю манга кийикле бла джюрюрге.

10. Тулпарлагъа статуяла салды Гиляч

Кимледиле бу ташла болуб скоелгенле —
Гиляч сыртда бек эртделеде ёлгенле?

Джигитлеге салабыз биз эсгертмеле,
Ол адетни бурунгуладан кёре.

Тулпарлагъа статуяла салды Гиляч
Эртделеде, ёзен толу этиб кьюанч.

Сый берейик энди алагъа туудукълары,
Излей ала габу болмай турлукъларын!

11. Эртделеде туугъан бу джорукъ

Къарачайлы, алан, бир тынгыла —
Бурунгууну джоругъун ангыла!

Салгъанында къаласын алан,
Тура эди Гиляч ёзен джалан.

Энди уа – къара чегет юсю,
Шиякыны бек кёб тюрлюсю.

Къалалары да – чачыу-къучуу,
Ёмюрлеге созулуб бушуу.

Археолог обаны къаза,
Алан туудугъу назмусун джаза.

Хар обада ёсюб бир эмен,
Джыллары уа озуб джюзледен.

Асыраса ёлгенин алан,
Баш джанына эмен орнатханды.

Эртделеде туугъан бу джорукъ —
Джалан джерни чегетге буруб.

Салгъанында къаласын алан,
Тура эди Гиляч ёзен джалан.

Энди уа – къара чегет юсю,
Шиякыны бек кёб тюрлюсю.

Тау башлада биз джашайбыз мингджыллыкъла!

Тау башына чыкъгъанса, хо, дейдиле,
Анда кёбмю чыдарса шо дейдиле!

Тау башлада биз джашайбыз мингджыллыкъла,
Тёбенледен бери чыгъарыб джолла!

Тюзюн айтсам, бу мийикде къыйынды,
Алай а бу кёбню кёрген джыйынды:

Тау башлада биз джашайбыз мингджыллыкъла,
Тёбенледен бери чыгъарыб джолла!

Биз таныгъан дуня мындан кёрюне —
Хар джуртуна эслерибиз бёлюне,

Тау башлада биз джашайбыз мингджыллыкъла,
Тёбенледен бери чыгъарыб джолла!

Шумер алан тилли Малкъар-Къарачай,
Тейри берген табигъатынг бла бай,

Тау башлада биз джашайбыз мингджыллыкъла,
Тёбенледен бери чыгъарыб джолла!

Тау башына чыкъгъанса, хо, дейдиле,
Анда кёбмю чыдарса шо дейдиле!

Тау башлада биз джашайбыз мингджыллыкъла,
Тёбенледен бери чыгъарыб джолла!

Ёмюрлюк сагъыш

Эй сау къалыгъыз а,
Элим-джамагъатым,
Ахыр кюнлерими джашайма!
Алай болгъанлыкъгъа
Минги-Таудан къараб,
Ёмюрлюк сагъышны башлайма!

Бурунгу джазмабыз —
Тарих джолда ыз,
Джерни, чауулну да тюбюнде
Кёб ёмюрлени
Кавказ ёрлени
Тахсасыча турду кёрюнде.

Санаб борчума,
Аны ачханма,
Кандидатлыкъ, докторлукъ да – ол.
Кёзюме кёрюнюб,
Сагъыш этдиреди
Мингджыллыкъла келген тарих джол!

Бу Минги-Тауну
Этеклеринде
Энтда не сынарыкъ болурбуз?
Бу тау эс бёлдюрюб,
Энтдамы келирле
Къайда башкес, къайда джелмаууз?

Хар бир джюзджыллыкъда
Халкъыбыз къырыла,
Уллу мингджыллыкъла ашырдыкъ,
Бу тейри тауубуз
Бизге кёл эте,
Отубузну хайда ышырдыкъ!

Эй сау къалыгъыз а,
Элим-джамагъатым,
Ахыр кюнлерими джашайма!
Алай болгъанлыкъгъа
Минги-Таугъа къараб,
Ёмюрлюк сагъышны башлайма!

Къарачайны бешиги

Салыб келдим Хурзукга —
Ауушдурмам бир джукъгъа:

Къарачайны бешиги,
Малкъаргъа да – эшиги.

Уллу-Камны башында –
Минги-Тауну къашында —

Къая-Тешик деб аууш,
Андан тёбен учар къуш.

Ол мийиктин ётгенме —
Басхан элге джетгенме.

Балыкъ Башын ызыма
Къайтдым къарланы джыра.

Битик-Тюбюне эндим
Энтда Хурзукга келдим.

Алай бла Минги-Тауну
Тёгерегине айландым —

Узакълагъа кёрюннген
Мийикликни сыйладым.

Келе эдиле Къарча бла Боташ

Кёзге кёргюздюм Битик-Тюбюнден
Хурзукга созулгъан Къарча аскерни,
Сары Асланбекни зорлукъ ишинден
Къарчаны халкъы къыйынлыкъ кёреди!

Келе эдиле Къарча бла Боташ
Басханны бериб джау Асланбекге...,
Аскерчилери къырылыб анда,
Эбзеге ётюб: «Болушлукъ!» — дерге.

Къарча, сен патчакхымса!

Патчакхла махдаладыла, патчакхла сёгюледиле,
Джюзджыллыкъла артында огъурлу патчакхымса,

Къыйынлыкъ хорлаялмагъан бу таулу халкъымы
Эртдеги къаяла ичинде башламыса!

Джашыртын сатаргъа излеген тамам кёбдю,
Мен сенлей сермеширме ала бла ачыкъ!
Къарча, сен ёмюрле артында джыкъгъанынгча,
Халкъынгы джауларын къолубуз бла джыкъ!

Ёхдем къалалы Хурзук

Сендеги кюнлерим къыйын болсала да,
Тансыкълаб джюрюрме аланы.
Эски Хурзугум, къайда табарыкъма
Сендегича ёхдем къаланы!

Къайда тюберикме, келбетли Хурзугум,
Сенден тарихли джерлеге!
Хурмет джюрюген тёре бар эсе,
Мен аны сенде кёргенме!

Уллу Хурзукну тарих ызларын ызлай

Джашчыгъым Русланнга

Руслан, сен унутма Хурзукну,
Къалаларын сыйлы кёре джаша,
Эсде джюрют эскилигин джуртну —
Ангыларса, некди бюгюн тамаша!

Фото 37. Хурзук ёзен, Хурзук эл.

Бу тау джуртха джара деб ёсдюрдюм,
Айландырама ма сыртда-кьолда,
Мен дуняда кёрюрюмю кёрсем,
Ма сен барлыкьса мен тутхан джолда.

Кел излейик Къарча кьойгъан ызны,
Джазыуларын табыб белгилейик,
Чауул басхан межамланы тинтиб,
Биз тарихни кесин бир кёрейик!

Кел Хурзукдан атланайыкъ ёрге,
Уллу-Хурзукда кьош салыб турурбуз,
Кичкине-Кьолну башына ёрлеб
Кьойчулагъа бир хапарла сорурбуз!

Къанга ташлагъа джазгъандыла анда
Бурунгула, къагъыт къоллу болалмай.
Тау башында ишлербиз чанала,
Ол джазыула музейлеге къорарлай!

*Фото 38. Экспедицияны члени Байчораланы Руслан
Уллу Хурзук ёзенни таласында (1982 дж.).*

Андан сора Кюкюртлюге джетсек,
Гаммешчи джашла бла сёлеширбиз!
Ала кёрмеген не къалды анда!?
Айтырла да, тинтиб бир кюреширбиз!

Андан сора Битик-Тюбю сакълар!
Битик деген «джазыу» деген бир сёздю.
Андан ары – Минги-Тау къучакълар,
Белкъау бели Малкъар табагъа кезди!

Руслан, сен унутма Хурзукну,
Къалаларын сыйлы кёре джаша,
Эсде джюрют онглулугъун джуртну –
Ангарса, некди бюгюн тамаша!

*Фото 39. Археология-эпиграфика экспедицияны члени
Байчораланы Руслан кесин сейириракъ этерге кюрешиб
(Схауат ёзен, 1979 джыл).*

Бу тау джуртха джара деб ёсдюрюм,
Айландырама ма сыртда-кьолда,
Мен дуняда кёрюрюмю кёрсем,
Ма сен барлыкьса мен тутхан джолда!

Аталадан келген берекет

Сени джангурларынг, Уллу-Хурзук ёзен,
Шатырымы башын тюйдюле,
Сени джангурларынг, шатырны джырлатыб,
Мени тынгылатыргьа сюйдюле.

Кьарчаны ызларын кёрюрге келгенме,
Джырлайды да джангур тыяды,
Бир-бирледе уа бу Минги-Тау тубюнде
Шатыргьа ыйыкьгьа джыяды.

Тикледе наратла, джангур суудан тоуб,
Сююмлю-сююмлю кьарайла,
Аладан огьары кьарлы джитилени
Джангур булутла джалайла.

Былайда – джашил ханс, мийикде акь кюртле,
Джангур джырылдай джууады;
Уллу-Хурзук сууу ырхыладан кёбюб,
Мазаллы ташланы кьууады.

Шатырдан барына суюнюб кьарайма:
Аталадан келген берекет!
Кьарчаны джазыуларын джашыргьан уллу ёзен,
Тамбла аллай тахсангы бери эт!

Фото 40. Экспедицияны членлери Къарачай сюргюнде (зор бла кёчкюнчюлюкде) заманда джерин къарачайлы-ласыз этмеген эки къарнашны бири Джукгаланы Нюр-Ахмат бла художник Мижаланы Умар Джуртда Джангыз Терекни орнунда (1982 джыл).

Фото 41. Экспедицияны членлери Байчораланы Бийболат (олтуруб турады) эмда Птушкин Сергей Мамия (Хурзук)къаланы къазауатны заманында тоб тийиб этген къыяууну къатында (1982 джыл).

Фото 42. Мамия (Хурзук) къаланы къыяусуз джанлары (1982 джыл).

Фото 43. Уллу-Хурзук ёзенни бир кесеги.

Сени джангурларынг, Уллу-Хурзук ёзен,
Шатырымы башын тюйдюле,
Сени джангурларынг, шатырны джырлатыб,
Мени тынгылатыргъа сюйдюле.

«Эй джуртум!» — деб

Уллу-Хурзукну боркъ-боркъ гаралары,
Суусабымы сиз къандыраласыз!
Уллу-Хурзукну мийикде къарлары,
Сиз манга тамам да багъалысыз!

Фото 44. Археология-эпиграфика экспедицияны членлери Байчораланы Руслан бла Птушкин Сергей Уллу- Хурзукга Минги-Тау табадан эннген Кичкине-Къол бойунда бурунгу Джазыулу Ташны суратын алдырыргъа тутубдула (1982 дж.).

Битик-Тюбюню кёк шоркъалары,
Ма сизге Къарча да къарагъанды —
Туугъан джуртуну сыйлы ышанына
Ма сизни Къарча да санагъанды.

Кюкюртлю ёзенни нарат татыулу
Сууундан ичдим: «Эй джуртум!» — деб,

Кёб джылдан сора бу Минги-Тауну
Этегинде энтда джолукъдум деб.

*Фото 45. Археология-эпиграфика экспедицияны члени
Байчораланы Бийболат Уллу-Хурзук ёзенни джсетеги
Кичкине-Къол джагъаларында джазыулу ташла излеуде
(1982 дж.).*

Тик ёргеге бара иеме кюнлени

Кёчкюнчюлюк, не джууукъгъа болса да,
Къыйын ишди, джангы юй ишлегенча.
Алай а эртде джер джюзюню халкълары
Джюрюгендиле, кёчюу джашау бергенча.

Аланымы джорукълары джукъланмай
Ата болур мени ары бла бери?
Бир джашауум эки болмазын билиб,
Тик ёргеге бара иеме кюнлени!

Фото 46. Байчораланы Сослан бла джашы Бийболат археология-эпиграфика экспедиция солугъан кёзюуде (Уллу-Хурзук ёзен, 1982 дж.).

Излеучюле – Кяфар ёзенде

Кяфар ёзенни агъач басыб хар атламын,
Буула сакълаб тереклени къатларын,

Къоян къача бизни аякъ тюбюбюзден,
Къушла къарай бизни кёксюл кёгюбюзден,

Хар ташына къарай джюрюб турдукъ айны,
Кескин кёре эски ызларын Къарачайны.

Фото 47. Кяфар эски шахар тюбде табылган бурунгу алтын ачхада – пат-
чахтаны суратлары эмда аланы к'атларында джазыула.

Мингджыллыкъла ётюб...

Озгъан ёмюрлени хапарларын
Кескин керкиб тюшюргендиле ташха.
Мингджыллыкъла ётюб, мен аланы окъуйма,
Сезимими терк-терк тута тылмачха.

Неге джетдим?!

Анча джылны илму иш бла кюрешиб,
Неге джетдим деб сагъыш этгенимде,
Бир джуабха тюртюлгенме, ол да – бу:
Баш ишлерим – алкъын тефтерлеримде.

Ахырына джетдириб бир чыгъарсам,
Тынч джукълар хал ол заманда келликди,
Ахырына джетдиралмай тургъаным
Джашаумда тамам уллу кемликди!

Ол эсгертме сыйынырмы музейге!?

Джерибизни тамам сыйлы ышанлары —
Ранларында кёбмингджыллыкъ джоллары.

Мени халкъым мингджыллыкъла баргъанында
Тик къаялы бу тауланы ранларында,

Хар атламын кьаны-тери джуугъан эди —
Ранларында аллай ызын кьойгъан эди.

Ол эсгертме сыйынырмы музейге!?
Сакълайдыла аны таула-ёзенле!

Джерибизни тамам сыйлы ышанлары —
Ранларында кёбмингджыллыкъ джоллары.

Индиш-Башы

Индиш-Башы, Индиш-Башы, Индишим,
Кюз джетгенлей, чалкы тюбюнде тешин,

Джабба-джашил гимых сыртла боласа,
Таб ишленген гебенледен толаса!

Ол кёзюуде кёрюнеди мингджыллыкъла
Джер-джеринге салыб тургъаны джолла.

Таб джонулгъан талай джюз таш кешененг,
Аныча кёб адам сурат эсгертменг.

Джерлеринги бир аты – Сынла-Арты,
Хар бир сыны – халкымы бирер нарты.

Туудукълары чаладыла юсюнгю,
Тамашагъа санай сени кюзюнгю.

Фото 48. Индиш-Башыны биринчи бурунгу кешенеси.

*

*

*

Къыйынды тютюз чыгъаргъа
Джашау Тауну тѣппесине —

Керекме къуршча чыдаргъа,
Айланч барыуну терссине!

Кюреш берсин манга къанат!
Аллах, Джашау Таудан къарат!

*Фото 49. Индиш-Башыны экинчи кешенесин
экспедицияны члени Лайпанланы Альберт, ёлче тутуб,
суратха алдырады (1982).*

*Фото 50. Индиш-Башыны ючюнчю бурунгу
кешенесин да – алай.*

Фото 51. Индиш-Башыны буруннгу төртюнчю кешенеси.

Фото 52. Индиш-Башыны буруннгу бешинчи кешенеси.

Фото 53. Индиш-Башында бурунгула къаягъа кеслери къазыб этген дорбунланы (шиякы къабырланы) бири.

Фото 54. Индиш-Башында бурунгула къаягъа кеслери къазыб этген дорбунланы экинчиси. Ичинден археология-эпиграфика экспедицияны члени Лайпанланы Альберт олтуруб къараб турады (1982 джыл).

Фото 55. Индиш-Башында бурунгула къаяны къазыб этген дорбунланы ючюнчюсю. Ичинде — археология-эпиграфика экспедицияны члени Птушкин Сергей (1982 джыл).

Фото 56. Индиш-Башында бурунгула къаяны къазыб этген дорбунланы тёртюнчюсю. Ичинден археология-эпиграфика экспедицияны членлери Лайпанланы Альберт, Байчораланы Руслан, Птушкин Сергей олтуруб къараб турадыла (1982 джыл).

Фото 57. Ахмат-Къая элни къатында бурунгу дорбун къабырла.

Фото 58. Бурунгу таш межам къалынтыла Джалан-Къол ёзенде.

*Фото 59. Бурунгу экинчи таш мекям къалынтыла
Джалан-Къол ёзенде.*

*Фото 60. Бурунгу ючюнчю таш мекям къалынтыла
Джалан-Къол ёзенде.*

*Фото 61. Бурунгу төртюнчю таш мекам къалынтыла
Джалан-Къол ёзенде. Археология-эпиграфика экспедицияны
члени Птушкин Сергей суратха алдырыргъа ёлчени тутуб
турады (1982 джыл).*

Къарча

Джарыкъ бюгюнлюгюмде
Тарих излей джюрюдюм,
Ёмюрле теренини
Кескин ызларын кёрдюм:

Къарча-Тёбе, Къарча-Таш,
Къарчаны-Келилери...
Къарча башчы болгъанды
Дейле халкъны сёзлери.

Къанлы-Кёчюу, Къанлы-Джурт,
Къанлы-Илипин деген а
Айтадыла къан тёге
Сакълагъанын джерлени.

Чабыуул этмегенди,
Чабханланы ургъанды,
Санларындан акъгъан къан
Ташны-агъачны джуугъанды.

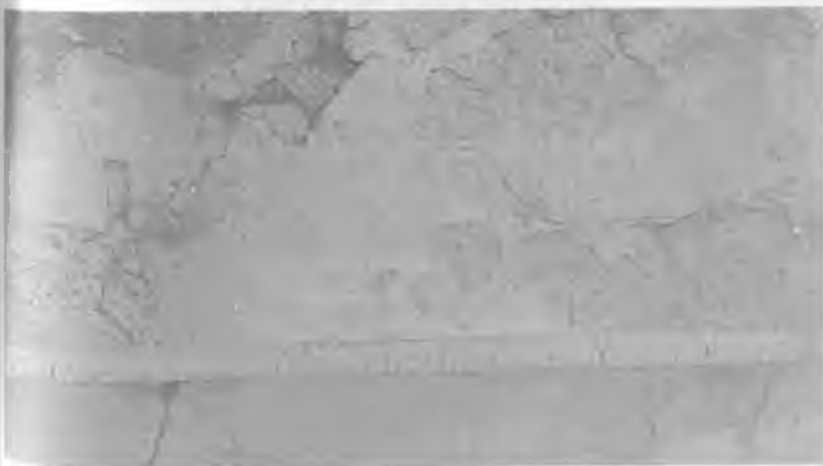
Фото 62. Археология-эпиграфика экспедицияны башчысы Байчораланы Сослан Басханда Элджурт эл тубню огъары джанында Къарча-Къаланы къалынтысыны къатында (1980 джыл).

Кеси уа ёлмегенди –
Джюрегимде джашайды,
Мамырлыкъ бла азатлыкъны
Джакъларыкъгъа ушайды.

Таш эсгертме салмайма,
Къарачай халкъ – эсгертменг.

*Фото 63. Археология-эпиграфика экспедицияны члени
художник Байчораланы Асланбек Басханда Элджурт эл
түбюнде Къарчаны туудугъу Къамгъутну кешенесини
къатында (1980 джыл)*

*Фото 64. Басханда Элджурт эл түбюнде
Къамгъут-Кешенени къабыргъасында кийик сурат.*

Фото 65. Археология-эпиграфика экспедицияны башчысы Байчораланы Сослан эмда экспедицияны ишине къараргъа суююб келгенле Басханда Элджурт эл тубюнде Къарчаны туудугъу Къамгъутну кешенесини къалынтыларыны къатында (1980 джыл).

Къарчаны будайы

«Таула арасында – Араттаны акъ
къабыргъалары,
Кеси аллына ёсген будай, керти да
кеси аллына ёсген къудору».
(Шумер джигитлик эпосдан)

Айрысына кюн беклениб сюеледи Минги-Тау,
Аны этегин къучакълабды минг юй.
Арбазны арбаздан хунала айырадыла,
Минг сагъыш мен этгенме джанлары бла джюрюй.

Былайда кёб тёлю мингджыллыкъла ичинде
Чауулдан хунала ишлей ачханды джерле,

Къая эринлени керкиб, къырыкъла бла джалгъаб,
Илипинле келтириб, суу бергенди ичерге.

Топракъ ташыб, ташха тѣшегенди таулу,
Суудан тоюб джашнагъанды аны тахтасы.
Айхай да ата-бабадан белгилиди
Минги-Тау тийрени джерчилик тахсасы!

Колхоз будайла-арпала чайкъала,
Кѣгет терекле да кѣгетни кѣлтюралмай,
Элчиле тирликни джыяргъа чыкъсала,
Тау тикде бир тала туруучанды саргъалмай.

Элни бир джаны ол тик тала кеч чалынады,
Будай башлары былай джерге дженгселе.
Джаз келсе уа, тала джангыдан къутурады,
Сейирсинеме, Къарчаны будайы деселе.

Сюрген джокъ, бакъгъан джокъ, урлукъ себген джокъ,
Кеси аллына ёс да хайда чалын,
Бу тикде кѣб джюз джыл ашырды бу будай,
Джасаб бу элни онг джанын!

«Аланны къылчыкълы будайы», — деб башлайды
Инструктор турист къауумгъа айтырын.
Бу тала, эсгертмеча, эсге тюшюреди
Таулары ол Къарча деген зекий батырын.

Халкъымда бу хапар осиятча джюрюйдю:
«Кѣкюрегинден хазырын чыгъаргъанды Къарча,
Будай урлугъун себиб, сакълаб талай айны,
Тирликге къууаннганды къачда.

Боллукъду былайда джашаргъа деб, ургъанды
Къарча бу Минги-Тау къатына къазыгъын,
Алайда ол ташлы джеринден чыгъарады
Зауаллы къарачай халкъ халал азыгъын».

Айрысына кюн беклениб сюеледи Минги-Тау,
Аны этегин къучакълабды минг юй.
Арбазны арбаздан минг хуна айырады,
Минг сагъыш мен этгенме, джанлары бла джюрюй...

Джурт

Ашхам джамчысын быргъагъанды джерге,
Кёкге уа чачханды кёб минг алтынын.
Кюнню бурхусу уа ол тау джитиде
Къалыргъа кюрешеди, келиб къалкъыры.

Ма ол джарыкъны эл этгенди Къарча,
Терен ашхамда да болурча кюню.
Къарчагъа уа аны ючюн болуббуз къорча
Кёб джюз джыл ичинде ненча тёлю!

Ёхдем эмен

Ёхдем эмен энтда тынгылайды джелге,
Тамырларын терен батдырыб джерге;

Бутакъларын джел тюртеди-тартады,
Ол болумда заман хайда саркъады.

Эменни уа – кёб ёмюрлюк сынамы,
Андан келген аны уллу чыдамы,

Шошлукъ келмей къалмаучусун билгени,
Аны ючюндю аны джелге кюлгени!

Къобанны шоркъа джыры

Уллу-Къарачайгъа келиб киргенме —
Онгда — Учкулан, аллымда — Хурзук.
Ненча тамаша тарих эсгертмеге
Бу ёзенледе эс бёле оздукъ!

Минги-Тауну да кюмюш шоркъалары
Ма келедиле къобанлаб.
Мен алагъа сагъышлы къарайма,
Толкъунла тилин ангылаб.

Мен джашай келген бу ёмюрюмде
Бек кёб сууладан ётгенме,
Сезимлерими ауазлары къозгъаб,
Джырла-назмула этгенме!

Уллу Къобанны шоркъа джыры уа
Манга — аладан бек сыйлы,
Не ючюн десенг мени халкъымы
Тарихин кесине джыйды!

Уллу-Къарачайгъа келиб киргенме —
Онгда — Учкулан, аллымда — Хурзук.
Ненча тамаша тарих эсгертмеге
Бу ёзенледе эс бёле оздукъ!

Учкулан

1.Элле эли

Кёб минг джыл шууулдай келгенича
Шууулдайды ма энтда Къобан;
Ючкюл эниде симсирейди
Элле эли къарт Учкулан.

Скифи да, гуну, Темири да
Бой сал деб халкыны кёб кыырды.
Бел кыатдыр, марджа, аш болма джаугъа деб,
Учкулан анга эс табдырды.

Халкыны тёбени тас болса да,
Къала эди бу урлукъгъа,
Тамам бек толса, огъай демей
Ол бир ёзеннге барлыкъгъа.

Былайданды бютеу Кыарачай деб
Аз тюлдю ёхдем сёлешген.
Энтда ёс да, джангы элле кыуарса!
Хазнамыды энди ёсген!?

Эсимдеди да ол кесими да
Дегенча джашнайса, джашна!
Уллу Джуртха керекдиле, элим,
Сенде туугъан кыызла бла джашла!

Кёб минг джыл шууулдай келгенича
Шууулдайды ма энтда Кыобан;
Ючкюл эниде симсирейди
Элле эли кыарт Учкулан!

---

2. Джашчыгъым Бийболатха

Кел, джашчыгъым, Учкуланны Табхырына,
Бир тынгылайыкъ сыйлы кёзлеуню джырына!
Кел, Бийболат, ата-баба сынларына
Табынайыкъ биз, сый бере сыйларына!

3. Бабамы алан тамгъасы

Учкуланни Табхыры —
Бабамы эски джурту.
Анда — хуна, мында — хуна,
Юй ызлары — джарты-къурту.

Ата-баба сынларында —
Ёмюрледен келген тамгъа,
Кёрдюм аны шиякыда да,
Баргъанымда Уллу-Камгъа.

Аланланы кешенеси
Ол тамгъалыды Кяфарда;

Фото 66. Учкуланда, Байчораны Табхырында, Къарачай сюрдюнде (зор бла кёчкюнчюлюкде) болгъан заманда атылтылгъан Тамгъа Ташыбызны къалынтысы.

Аны ата-бабаларым
Джюрютдюле Учкулан тарда.

Учкуланны Табхырында —
Заманланы байламлары,
Ызын кьоя кетгенди да
Джашауундан тайгъан бары.

*Фото 67. Байчораланы Сосланны археология-эпиграфика
экспедициясы Учкуланда, Байчораны Табхырында,
1982 джыл.*

4. Учкуланда ай джарыкъ

Учкуланда ай джарыкъ бла
Кьобан сууну тауушу

Бирча татлы кёре эдим
Деб барама аушун.

Назмуланы джаза—джаза,
Ай тюбюнде атлайма,
Суу тауушха кьулакь тиге,
Нёгерлени сакълайма.

Фото 68. Учкуланда, Байчораны Табхырында Кёзлеуню аллында, олтурадыла археология-эпиграфика экспедицияны башчысы Байчораланы Сослан (арада), экспедицияны членлери Шаманланы Осман (солда), Птушкин Сергей (онгда), Байчораланы Бийболат (артдан кьараб тургъан) (1982 джыл).

5. Кесине алгъан джерим

Не узакъда болсам да,
Сени блама, Учкулан,

Сененг да Къарачайны
Къарачай этиб тургъан.
Ма барама ашыгъыб
Тёбенден Уччуланнга,
Менлейге сыйлы ишди
Анда Табхыргъа къоннган

Фото 69. Археология—эпиграфика экспедицияны члени Байчораланы Руслан Уччуланда, Байчораны Табхырында, Кёзлеуню юсюнден джазады (1982 джыл).

Ата-бабаларымы
Кесине алгъан джерим,
Джашаугъа суймекликни
Къаныма салгъан джерим!

Фото 70. Археология-эпиграфика экспедицияны членлери (солдан онгнга) Птушкин Сергей, ..., Байчораланы Сослан (экспедицияны башчысы), Байчораланы Руслан Кёзлеуню кьурулушуну бурунгу ышанларын белгилей (1982 джыл).

Фото 71. Учкуланда, Байчора Табхырда, эскиден келген кьабырланы сын ташларыны кьырылгъаны.

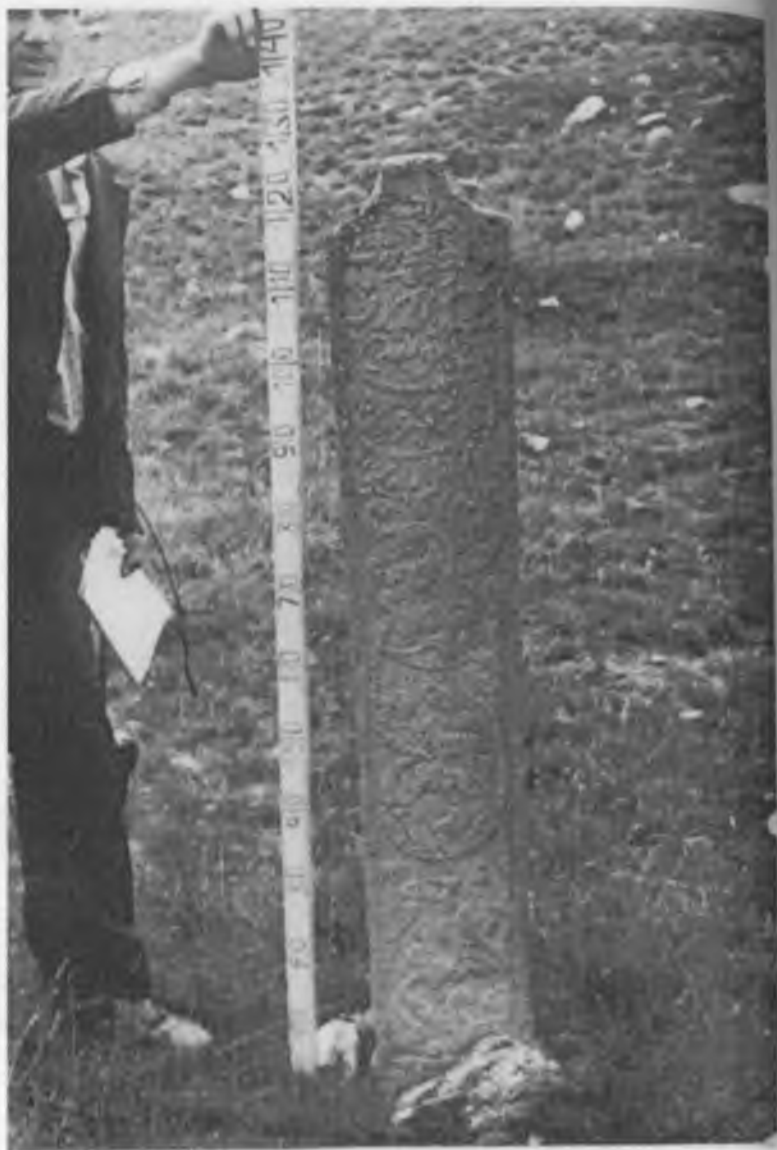
Фото 72. Археология-эпиграфика экспедиция Учкуланны Байчора Табхырында къабырланы къырылгъан сын ташларыны арасында Байчораланы Бёдене атауулундан ... сын ташыны тюб джарымына тюртюлдю (1982 джыл).

Фото 73. Археология-эпиграфика экспедиция Учкуланны Байчора Табхырында къабырлада Къарачай сюрдюнде (зор бла кёчкюнчюлюкде) заманда къырылгъан сын ташланы арасында табыб джыйышдырды Байчораланы Бёдене атауулдан Идрисни сын ташын (1982 джыл).

*Фото 74. Учкуланны Байчора Табхырында
къабырланы Къарачай сюргюнде (зор бла
кёчкюнчюлюкде) болгъан заманда къырылгъан
сын ташларыны арасында сау (1982 джыл).*

*Фото 75. Учкуланны Байчора Табхырында къабырланы
Къарачай сюрдюнде (зор бла кёчкюнчюлюкде)
болгъан заманда къырылгъан сын ташларыны
арасында экинчи сау (1982 джыл).*

Тау танг

Тау танг – кёксюл танг, таза танг,
Манга сен кьартаймаучу джырса!
Къайда, не джерде джюрюсем да,
Мени кёлюмю джарытырса!

Сенде джулдузну да, айны да,
Кюнню да кёргенме бирге,
Тууар сюрюуню айланчла бла
Сюре джайлыкьгъа кютерге.

Саркьгъанды андан бери кёб джыл,
Менде да ёсгенди акъыл.
Сокьгъанды андан бери кёб джыр
Бу эт джюрекде от тамыр!

Кёрюр окъуучу джырда кёб-кёб
Малкьар кьызны тум кёзлерин
Мараб кьарачай джаш кёзю бла,
Исси суймеклик сезгенин!

Башха джырымда кёрюннюкдю
Будай оргъаным Къыргъызда,
Кюндюз башымдан кюн кюле да,
Кече кёз джума джулдузла!

Болдум Къазакъда, Узбекде да,
Кёрдюм кьышларын, джайларын,
Туура атауул джеримдеча
Ичдим олтуруб шайларын!

Была бары синггендиле кьалмай
Мени бир кьауум назмуна,
Эгешча кёреди сёз салмай
Хар барын таулу наз мында.

Таулу наз кыызчыкъча кюледи
Сени бетингде, китабым.
Назгъа кыысылыб сиреледи
Субай Суусамыр бусагъым.

Уруб эртденнги сериуюн джел
Бирден ийнакълайды быланы,
Неден да джырны суюген тау эл
Кесдирмей сакълайды быланы.

Мени миллетим да, кесим да
Саулай джуртланы тангларын
Сюебиз, сюебиз, сюебиз
Деб хаман келед къатларым.

Алай а, къушла джурту тау джер,
Мени сен анамса-анам!
Бютеу дунягъа ауушдур деб
Манга айтсала, унамам!

Чалбаш тауланы арасы бла
Баргъан Къобанны бойнунда
Туууб, дунягъа кёз ачханма
Таулу ананы къойнунда.

Къаным бла кирген танг джаным бла
Чыкыгъынчы джырларма-джырлар!
Къуру ауазым чыгъыб къалмай,
Джюрек къылларым кымылдар!

Устазларым

Мен юрендим талай тилде джазаргъа,
Джазгъан назмум хош этмеди джюрекни:

Фото 76. Устазым, къарачай-малкъар тил билимни тамалын салгъан профессор, филология илмуланы доктору, Къарачай-Черкес кърал пединститутну ректору Алийланы Умар, Баблашны джашы.

Саггышларын ана тилде этиучю
Джырларгъа да ана тилде керекди!

Мадар излеб төрт джаныма къарадым —
Ёртен улу устазлыкъгъа джарады.

«Къара кюбюрню» кёб окъудум тышымдан —
Ол да болду джюрек отну ышыргъан.

Къайсынны да сезимлерин тогъудум,
Османны да сёзлеуюне эс бурдум.

Тюз джазыуну белгиледим Умардан —
Джылыу урду ана тилде назмумдан.

Ана тилде джырладым – къаджыкъмадым —
Ана тилни хар бир сёзюн джокъладым.

Ана тилни кёрюб турайым къачын,
Анда – мени бушууум бла къууанчым!

Джашым-къызым бу джолуму алсынла!

I

Юретгенигизни алгъанма, устазла,
Джукъ къошхан эсем, къошханма!
Къыйынлыкъ сынай туугъанын унутхан
Халкъны джазмасын ачханма!

II

О туугъан халкъым, хар сёзюнгю багъалатдым —
Ёмюрюмю сени билиуге къоратдым!
Къалгъан кюнлерим да анга джоралансынла —
Джашым-къызым бу джолуму алсынла!

Илму башчым
Эдгям Рахимович Тенишевге

1.

Къарачайны эскиликден
Ызын ызлай-ызлай келдим —
Таугъа чыгъа, андан эне
Дуня джарсыуун кёрдюм!
Сенсиз ишни баджаралмам деб,
Сенден бёлек дерсни алсам деб,
Москвагъа учхан эдим —
Ишге тюз джол ачхан эдим!

Фото 77. СССР-ни Илмула академиясыны члени-корреспонденти, Совет Союзну Тюркологларыны СССР-ни Илмула академиясында комитетини председатели, СССР-ни Илмула академиясыны Тил билим институтуну тюрк эмда монгол тилле бёлюмюню башчысы, МГУ-ну профессору Э. Р. Тенишев 1988 джыл сентябрны 7 – 9-да Фрунзеде (Бишкекте) бардырылгъан Бешинчи Бютеусоюз тюркология конференцияда доклад эте турады.

2.

Джауса да, кюн тийиб турса да,
 Манга кёрюнмейин ала,
 Ётедиле кюнле, айла да,
 Мен китабла бла къала.
 Болдунг эсе сен аспирант,
 Зауукълукъну бютеу да ат —
 Кеченг-кюнюнг илму иш тинт,
 Оюмунгу къалам бла черт,
 Ачыкъласанг, джукъламай джат,
 Бетинги да кетиб нюрю,
 Профессоргъа алай джюрю,
 Алай агъар, алай да аз,
 Мен, тенгле, ашырдым джылла,
 Ма бюгюн да мен – ол джолда!

3.

Уллу къагъыт тауну къазама,
 Тёзюм бериб юренчеклик;
 Керек затны табсам, къызама —
 Алай бла бюгюннге джетдик!
 Профессор Тенишев, аты —
 Эдгям Рахимович. Къаты!
 Джаратмаса этгенинги,
 Терк танытады джеринги!
 Бирде уа джетмейин чыдам,
 Къоюб кетер кёлге киресе,
 Бу акъылгъа артда кюлесе,
 Этесе да джангы атлам!
 Ашыкъмайды аспирантны
 Толургъа тутхан бу мураты!

4.

Минги-Тауну төгереги
 Ёзенлени къаялары
 Джетдиргендиле бери
 Мингджыллыкъла арты джазмаланы.
 Джыйгъанбыз. Не тилди тили?
 Айтхан айтады экили;
 Тинтсе да бир къауум алим,
 Тынглайды, джетмейин билим!
 Мен кёб тюрлю сыбабхадан
 Ётген эдим излей ачхыч –
 Ёрлер эдинг салыб басхыч
 Ол мен тинтген китаблагъа!
 Билгенбиз кёб тюрлю тилни —
 Джангыз бири ачхыч берди!

5.

Кёбден бери тюбей джурюйме
 Бек кёб тюрлю халилеге —
 Кеслеринден онглуну суймей
 Къара кийиучю бирлеге,
 Билимли кёрюннген сайгъа —
 Иште ёлюге, сёзден байгъа,
 Махдалыучу тутхучсузгъа —
 Махдалыучу кёб учузгъа,
 Бек акъыллы тынглауукъгъа,
 Билгенин къакъ деб къычыргъаннга,
 Аны ючюн бек абчыгъаннга,
 Санагъаннга зауукъгъа
 Нёгерлерин сатыуну —
 Тюзлени къыйнатыуну!

Фото 78. 1988 джыл сентябрны 7 – 9-да Фрунзеде (эндиги Бишкекте) бардырылгъан Бешинчи Бютеусоюз тюркология конференция. Биринчи тизгинде ондан солгъа: Совет Союзну Тюркологларыны СССР-ни Илмула академиясында комитетини председатели, СССР-ни Илмула академиясыны Тил билим институтуну тюрк эмда монгол тилле бёлүмюню башчысы, МГУ-ну профессору, филология илмуланы доктору Эдгям Рахимович Тенишев, уллу джазыучу Чингиз Айтматов; солда кыйырда – Байчораланы Сослан.

Фото 79. Арада – СССР-ни Илмула академиясыны Тил билим институтуну тюрк эмда монгол тиле бёлюмюню башчысы, СССР-ни Илмула академиясыны члени-корреспонденти, Тюркологланы СССР-ни Илмула академиясында комитетини председатели, МГУ-ну профессору Эдгям Рахимович Тенишев эмда ол ёсдюрген тюрколог алимле, филология илмуланы докторлары Ахматланы Ибрахим, Гузейланы Джамал, Байчораланы Сослан (онгда).

6.

Онглу бола ёхдемлиги,
Къорай аны бла кемлиги,
Теджей кимге да тенглигин,
Джерде джашайды кёб иги!

Азгъа санайды билгенин,
Сынаб айтыуду суйгени;
Тинте келиб аны ишин,
Сёгюб кеталмайды киши!
Кесин аны ючюн уллу кёрмей,
Рахат тынглай бюсюреуге,
Таб, джете кюлюмсюреуге,
Муну сёзю уа сёздю дерлей
Боласа, оюмун айтса;
Насыб – кьолун да узатса!

Фото 80. Уллу джазыучу Чингиз Айтматов 1988 джыл сентябрны 7 – 9-да Фрунзеде (эндиги Бишкекте) бардырылгъан Бешинчи Бютеусоюз тюркология конференциягъа джыйылгъанланы солугъан кёзюулеринде тележурналистлени сорууларына джууаб эте турады. Солдан биринчи – Байчораланы Сослан.

Фото 81. 1988 джыл сентябрыны 7 – 9-да Фрунзеде (эндиги Бишкекте) бардырылган Бешинчи Бютеусоюз Тюркология конференцияны делегатларыны солуган кезюлеринде улуу джазыуучу Чингиз Айтматов – апада Байчопаланы Сослан – онгда

7.

Сау бол, бу ауур кюнюмде
Узатханса сен кьол!
Сау бол, кьайгьымы
Чачаргъа болушдунг!
Ёлген тиллени окьюу
Башха джукь этдирмей
Талай джыл ётдюртгенди,
Кьайтыр кюч кьошдунг!

Назмула джазыучан эдим —
Унутдум джазгъанны,
Ёлген тиллени артына чыгъайым деб!
Ала уа мени артыма чыгъарла
Деген буз оюмгъа
Мен кёб-кёб келеме!

Башха излемни
Баджарыр заман джокъ,
Башха излемни
Унута джашаучанма!
Халкъымы эртдесин
Билирге къаст этдим эсе,
Не къыйын тыйгъычха да
Бой бермеген джанма!

Сау бол, бу ауур кюнюмде
Узатханса сен къол!
Сау бол, къайгъымы
Чачаргъа болушдунг!
Ёлген тиллени окъуу
Башха джукъ этдирмей
Талай джыл ётдюртгенди,
Къайтыр кюч къошдунг!

8.

Эдгям Рахимович, сени
Билди бютеу дуния атынгы!
Хар таныгъан да эследи
Намысынгы-уятынгы!
Академикге, джашха да
Бирча тенгди бу ашхы Адам!
Тюбешиб кенгеширге
Кёбдю мунга джюрюген!
Барына заман табады —
Илму ишлерин сюзюб,
Терсин-тюзюн кёргюзюб,

Фото 82. Кюлхара (Клухор) ауушну къатында – (онгдан солгъа) СССР-ни Илмула академиясыны члени-корреспонденти, МГУ-ну профессору Э.Р. Тенишев, филология илмуланы кандидаты, Къарачай-Черкес тарих, филология эмда экономика илму излем институтну тилле бёлюмюню башчысы Сюйюнчланы Ханафий, Идрисни джашы, шофер ..., МГУ-ну аспирантурасын Э.Р. Тенишевни илму башчылыгъы бла джангы бошагъан Байчораланы Сослан (1976 джыл октябрь).

Барына джараб барады,
Аны ючюн илму иши
Турады иги бишиб!

9.

Джыйырма төрт тюрк тил биледи;
Анга да къош: орус, француз,
Ингилиз, немча, испан, монгол,
Корей, къытай, япон, тунгус...

Ол тюрк тилни кытай тилде
Англата эди Пекинде.
Кытайлылагъа ол дерслери —
Бюгюн да учебниклери!
Озгун эсе да билими,
Бу кермейди кесин уллу,
Сыйлыды ма мунга илму:
Керти алим – джаны-тини!
Биз алкын – аллайгъа проект:
Этер ишибиз кёбдю бек!

10.

Аспирантны кечелери,
Башхасы джокъ – кюнлери,
Кесин столгъа бериб
Этер дерс тангнга дери!
Тойчуланы кышалмайма,
Ала окъургъа бошамайла —
Хауле кызлагъа кышула,
Джылла ётдюрюб бошуна,
Диссертация джалмай
Кыайтадыла ызларына.
Юч джылдан тозуарын а
Аллында кёзге кергюзалмай.
Тенишевни уа чырт бири
Болмады джахил джесири!

11.

Ал кюнюнден сайлатды
Не кетиуню, не ишни —
Баш кёлтюрмей окъургъа
Ал кюнюнден келишдим.
Энди ётюб заманла,
Мен керген-сынагъаннга
Сейирсиниб кырайма:
Тёзген эдим кыалай да!

Ол кюрешни ахыры —
Мен – диссертация джакълау,
Докторлукъ тема алыу —
Джангы мийикге атланыу!

12.

Тангнга чыгъыб барама ма,
Алай а битмейди дерсим!
Бир кёзюуде къанатлыла
Джырлагъаннга кетди эсим!
Къанатлыла джангы уяныб,
Бары бирден джырлайдыла;
Кечени къаралдылары
Кёз туурамдан джанлайдыла.
Хауа солургъа чыгъама,
Арбазда алкъын – адам джокъ.
Ма бу ёхдем межамлагъа
Айтырым келеди бир джукъ!

13.

Кёкге тартхан бу межам —
Кёб минглени межамы,
Мени да сыйлы межамым,
Илмучула къаласы!
Дуния уллусу алимле,
Аланы сохталары —
Илмуну тутуругъу,
Аламны тамблалары
Татлы джукъугъа къайтхан
Кёзюуде хар арбазда
Уяннган къанатлыла
Этген минг минг ауазла!
Кече-кюндюз эштмейсе,
Танг къурум бла – тойлары,
Тынгларгъа ол заманда
Барыб турлукъма ары!
— Минг минг сыйлы сейир джан,
Неди бу къууанчыгъыз?
— Сизни сагъыш джукълатмаса,
Белляу айтыу – борчубуз!

14.

Кюмюшюн тейри тѣкдю
Тереклени юслерине,
Къатларында тахталаны
Ол кѣб тюрлю гюллерине!
Акъ тюлпанла тизгини,
Андан сора – кызылла,
Андан сора да – акъла,
Толуб-толуб, джарыкъла.
МГУ-ну къатында
Терекле арасында
Тюльпанла къууатына
Асыры эс ийгеиден,
Алайын хайда сакъла,
Аз заман ашырмадым,
Сора былай джырладым:
Ленинни Тауу садда
Акъ тюльпанла тизгини,
Андан сора – кызылла,
Андан сора да – акъла,
Толуб-толуб, джарыкъла!
Бош кѣзюучюгюм болса,
Сериюнлюк бла солургъа
Мен сизге чыгъарыкъма!
Быладан къарыу алыб,
Фатарчыкъгъа къайтама
Да ма бу тизгинлени
Тефтериме айтама:

15.

Эдгям Рахимович, манга джарадынг!
Мен а не бла къайтарыгъа болурма?!
Бек кѣбдюле энди этерик джырларым,
Къауумуна сени ишинги салырма!

Эски тарих къалалагъа джолугъа

Танг атмайын атланама джолума
Кѣкге джетген тик таулары арасын,

Эски тарих кьалалагъа джолугъа,
Тохтаусуз джыр айтхан сууну джагъасын.

Археолог Евгения Павловна Алексеевагъа

I.

Изледим халкъымы эм эски тамырын,
Сюеме энди аны хар ким да танырын!

Минглеб минг шагъатлыкъ – таш, чауул тюрюнде,
Биринчи халкъды бу Кавказны тюрюнде!

Къазыучу тарихчи Алексееваны
Китабы кезюнге кергюзтеди аны.

II.

Кеслерин кюннге къыздыра сюеледиле
Минглеб минг джыллагъа шагъатлыкъ къаяла.
Ичлери къазылгъан дорбунла керюнедиле,
Тюблери – шиякы, башлары – кьалала.

Бир келбетли къыз джыйыны бла чыкьгъанды —
Айырады табхан затларын гузаба:
Муну кьалдыргъанды сармат бу джерде,
Муну уа – алан, ма муну уа – болгар...

Гунн, киммерли, хазарлы, мэотлу,
Аладан туугъанла – черкесли бла малкъар.
Кимди бу ала кезлю, келбетли къыз?
Башха сыфатла джаратханды Кавказ!

Ленинград ёсдюргенди муну ажымсыз,
Айтханды: таула тарихин бар да джаз!

Фото 83. Арада – тарих илмуланы доктору, археолог, Къарачай-Черкес тарих, филология эмда экономика илму—излем институтну тарих бѐлюмюню тамада илму къул-лукъчусу Евгения Павловна Алексеева, онгда – ол инсти-тутну директоруну орунбасары, филология илмуланы кан-дидаты Блимгъотланы (Гочияланы) Софья, Аюбну къызы, солда – Байчораланы Сослан (1989 джыл къачда).

Ол Къобан башы кѐб ёзенни чучхуду,
Джылланы онларын ашыра-ашыра,
Тауланы тахсалы джер тьюбю хапарын
Кюнле-кечеле бла джыя башына.

Энди къайда да белгилиди аты —
Доктор Алексеева Евгения Павловна.
Аны алкъын джангызды тутхан мураты —
Ишле къошаргъа археология илмугъа.

Сен урунган институт алды орден,
Анда уа – уллу юлюшюнг, бек сау бол!

Мындан ары тыймайым – бек ашыгыаса,
Минги-Тау таба сен тутханса да джол!

Анда уа кюннге узалыб сюеледиле
Минглеб минг джыллагъа шагъатлыкъ къаяла;
Ичлери къазылгъан дорбунла кёрюнедиле,
Тюблери – шиякы, башлары – къалала.

Чолпаным

Туугъанлы этгеним тенгелеге туурады —
Атламым тик ёрге болгъанлай турады.

Мийикден джаб-джарыкъ нюр Чолпан ышарыб —
Мен анга тау башдан джетерге ышаныб,

Баргъанма тюбеген тыйгычны чачханлай —
Мийикден мийикге джолуму ачханлай.

Баргъанма тузлу тер бетими джуугъанлай —
Мазаллы иннетден джангы кюч туугъанлай.

Эм мийик буду деб бир джерге джетгенме,
Былайда солуйюм деб мурат этгенме.

Андан да ёргеде кёрюндю бир къая,
Къатында – акъчебген къайынчыкъ сымпая.

Къаяны тюбюнден гара суу боркъулдаб
Чыгъады, саркъады энгишге шоркъулдаб.

Бек суйюб, мен андан кёб кере тогъудум,
Терекни тюбюнде солургъа олтурдум.

Башымда чууакъ кёк джулдуздан толубду,
Чолпаным алагъа тамада болубду.

Атады таулагъа ол джаухар таягъын,
Ол болуб, башханы шо къайдан сайлагъын!

Теренден боркъ-боркъ-боркъ дегенча ангыладым:
«Не дейсе?» — дегенча, гарагъа къарадым,

«Огъай, боркъ демейме, — деди ол, — къоб дейме,
Мен санга солургъа тыйыншлы кёрмейме!

Ёртен улу Азретни халкъ алгъан джырыма —
Кёрюкде-джюрекде къызгъанма-джылыма!

Чолпаннга тюб-тюз бар, этме да мурукгу,
Джолунгда кёзлеуден кюч-къарыу боллукъду!»

Халкъымы тини, сен тюз айтдынг – къууандым,
Тюберик кёзлеуден кюч алыргъа ууландым!

Къаядан къаягъа тыйгъычны чачама —
Чолпаным, мен санга энтда джол ачама!

Джырны ёмюрю

Ырхы джыры эшитилиб терк юзюлгенча,
Бир кереге джарагъан джыр – ол джырмыды?
«Ачей улу Ачезезни кююю» майна
Мингджыллыкъны асламысын ёхдем джырды!

Ол суйгенле джырыб мингджыллыкъланы

Бюгюнча джаннганды бу джулдуз
Мингджыллыкъла озгъан эртделеде:
Къарагъандыла бизнича джаш бла къыз,
Учунуу туууб джюрекледе.

Ол суймеклик салгъан башлам юзюлмей,
Тизгинлешиб кѣб минг джыл озду.
Да къарайма джулдузгъа сезим бла,
Ол да манга джарыгъын созуб.

Минги-Таудан мийик бу джулдузгъа,
Суйюндюрюб муну бу джарыгъы,
Ма мен болуб, къарайдыла кѣзюм бла
Ол суйгенле, джырыб мингджыллыкъланы!

Уллуду, байды Джамагъат эл

1. Теберди сахар

Уллуду, байды Джамагъат эл,
Ол кишиге джасакъ телемейд
Дегенди Лермонтов. Турмазма
Джамагъатны барыб бир кѣрмей!

Къайдады, неди Джамагъат деб,
Учулундан джолгъа чыкыгъанма.
Сау къал, Дууут! Ыбчыгынган
Тебердиге мен ашыкыгъанма!

Майна тауну этегинде
Джарашыулу сахар турады,
Джамагъатны сыйлы халкъы
Анда джигитча урунады.

Анда юйле джашилликге
Ташайгъанын мындан кёреме,
Джамагъатны тюнгюч улу
Ол сахаргъа мен сый береме!

Аны кюзгю кёзлеулери,
Аны шоркъа ауазлары,
Аны субай наратлары,
Аны салкъын аязлары!

Ёрге чыкъгъан тегереги
Аны джасар ючюн болгъанча,
Кюмюш суула таудан анга
Олсуз болалмай угулгъанча!

Майна Ыбчык суу, Гаралы суу
Буула кибик ёкюре
Ашыгъадыла тик энгишге
Къаяладан секире!

Тёбенде уа толкъунлары
Чулгъанышыб-къатышыб,
Шахар таба бир ёзенде
Барадыла чабышыб.

Сол джанында – Нызылы-Къол,
Онг джанында – Наратлы,
Толкъунларын бери къошуб,
Керелейдиле къуатны.

Бу суу бары, хахай эте,
Тебердиге саркъады,
Хар атламы башха тюрлю
Тебсей тургъан шоркъады.

Былайда толкъун ийнакълашда
Тууду бурун Джамагъат,

Теберди сахар деб артда
Ол алгъанды джангы ат.

Къыйырында турадыла
Эски элни ызлары,
Кулда тюрбюндедиле
Кёб джюз таш арбазлары.

Алгъыннгы эл джердеди энди,
Аны юсюн къырдыш басханды,
Кийик алма-кертме бачхасы
Сынджырларын хансха асханды.

Анда-мында – кешенеле,
Анда-мында – таш хунала,
Юслерине чегет ёсе.
Чучхусанг, бир – къазан чыгъа,
Бир да – аны от сынджыры,
Хаман къулакъгъа чалыша
Халкъны «Эмина» деген джыры.

Огъары шам сахарда уа
Джарыкъ орайда эшитиле,
Келин келген, кыыз чыгъаргъан
Къууанч тойла этиле.

Уллуду, байды Джамагъат эл,
Ол кишиге джасакъ төлемейд
Дегенди Лермонтов. Турмазма
Джамагъатны мен терк-терк кёрмей!

Санга тансыкъма, Джамагъат, деб,
Учкуландан джолгъа чыкъгъанма.
Сау къал, Дууут! Ыбчыгынгдан
Тебердиге мен ашыкъгъанма!

Анда, ёзенни тамагъында,
Джарашыулу сахар турады,

Джамагъатны сыйлы халкъы
Анда джигитча урунады.

---

2. Ачыкъ музей

Бу кюз келиб Джамагъатда джашайма,
Эки тауну арасында къош салыб,
Бурунгу элни болумуна къарайма,
Турады ол ачыкъ музей хал алыб.

Огъарысы – юрюлюб ёсген шахар,
Къарачайны атламыны белгиси,
Тёбеннгиси – эски элни ызлары,
Бурун джетген къыйынлыкъны кёргюсю.

Тёбенинде кешенеле бардыла,
Джонулгъан таш тытыр бла къаланыб.
Элмырза бла Алхазбийни таныдым,
Къалгъанлагъа тахса кирити салыныб.

Хар тийрени кесини къабырлары,
Кёзюулешиб тийреле бла къабырла.
Джашай келиб, тартылды тыбырлары —
Эминадан элле къырылгъандыла.

Сау къалгъаны башха джерге кетгенди,
Ызларындан басхан парийле улуй.
Шам Тебердим, къабырла болуб джатдынг,
Талай кере эмина тийиб къуруй!

Мурса басхан орамлатын джюрюйме,
Кулда орлагъан таш межамлагъа къайта,
Келе-келиб сынсыгъан да кёргенме,
Сени «Эмина» деген джырынгы айта.

Джамагъатым, туугъан элим, Тебердим,
Энди кёрме ёмюрюнгде къыйынлыкъ!
Мени санга кече, кюн да тилегим —
Санга аманлыкъ излегенлени сен джыкъ!

Бу кюз келиб Джамагъатда джашайма,
Эки тауну арасында къош салыб,
Бурунгу элни болумуна къарайма,
Турады ол ачыкъ музей хал алыб.

Огъарысы – юрюлюб ёсген шахар,
Къарачайны атламыны белгиси,
Тёбеннгиси – эски элни ызлары,
Бурун джетген къыйынлыкъны кёргюсю.

3. Эркишиликни сынатхан тау суу

Минг минг акъ шоркъа бирден талаша
Къаядан кетиб, къаягъа тийе,
Тул-тубан болуб мийикге чыгъа,
Толкъунла болуб бир-бирин тюје

Ёзеннге чабхан бу Джамагъат суу
Эркишиликни сынатхан сууду:
Ол бузча сууукъ кёмеуюлледе
Бир кёб адаммы кириб джууунду!?

Мен хар кюн сайын кёмюлюб чыгъыб,
Джагъада кюннге олтуруучанма —
Санымы кюнден, джюрекни, эсни уа
Шоркъа ауазладан толтуруучанма.

Аны ючюндю мени ёмюрюмде
Бир врачны да къыйнамагъаным.
Сууукълугъу этими кюйдюрген
Ма бу тау сууду мени дарманым!

4. Мында болсам, тынч джазалама назму!

Джамагъат-Аягъында нарат терекле,
Тюблери – салкъын, аязлы,
Башлары чанчылыб кёксюл кёкге,
Къанатлары бир-бирине узалыб.

Джамагъат-Аягъында нарат терекле
Бурунгу элни юсюне ёсгендиле —
Джер тюбюнде джукълагъанлагъа
Айбатлыкъ салыргъа кюрешгендиле.

Джамагъат-Аягъында нарат терекле,
Мен эслейме тюбюгюзде тарих ызны —
Сизге тамам кёб келирге керекме
Мында болсам, тынч джазалама назму!

5. Кюн таякълы ингир

Теберди ёзен къурум ашхам бет алыб,
Кюн тюбюнде бир кесекчиги къалыб,

Алайы да – Джамагъат суу аягъы,
Артыкъ тохдаб анда кюнню таягъы!

Аны ючюндю элни алайгъа тюшгени,
Кесими да солургъа ары кёчгеним.

Чегет – нарат, хансы – шайлыкъ, суу – нарзан,
Аз зауукъму эте болур муну джазгъан!?

6. Джамагъатны ай джарыкъ кечеси

Ай къалай иги джарытыб турады
Джамагъат элини бурунгу ызларын!
Ма бу ай ма былай ийнакълагъанды
Кечеги тойлада бу элни джашларын-къызларын!

Таш, агъач юйлени арасы майданда
Толгъан ай тюбюнде ол джашла, ол къызла
Бир ашхы тебсеуню тебсейдиле таб,
Келишиб-келишиб тамам да таралгъан къобузгъа.

Андан бери ма ётдюле ёмюрле,
Джамагъат эли уа – къабырча шошлукъда.
Огъары джанымда ишленгенди сахар,
Джырлайды-тебсейди, чыгъыб Къарачай бошлукъгъа.

Мында, тёбенде уа, – джер басхан арбазла,
Буруусуз къабырла, кёб эски кешене.
Сагъыш этдире ётедиле-ёте
Алтын кюнле, бу кюмюш кечеле.

Ма бюгече да мен къошну аллында
Сют джарыкъ басхан бу элге къарайма —
Джамагъатчыланы кёрген бу айны
Айхай да тамам бек сыйлыгъа санайма!

Ай къалай кючлю джарытыб турады
Джамагъат элини бурунгу ызларын!
Бу ай ма былай ийнакълагъанды
Кечеги тойлада бу элни джашларын-къызларын!

7. Эртденнги кюн таякъяла

Джамагъатха кюн тийгинчи кюн таякъяла
Гитче-Къолну айрысындан чыгъадыла,
Кюнню кёзю былай ёзеннге къарагъанлай,
Тик бурулуб, чыкыгъа алтын джагъадыла.

Ол кёзюде мен къошуму аллын ачсам,
Кюнден, нарат хауадан да ол толады,
Джамагъат суу шоркъасы да, джим-джылтырай,
Сыбызгысын къая кырыкъда согъады.

8. Джамагъатны мёлеги

«Я видел там пару божественных глаз!»

М. Ю. Лермонтов

Уллуду, байды Джамагъат эл,
Къуру рысхы ба, кюч бла тюл,
Кёлню джарыкъ этген кызы бла!
Анга болгъанма мен мюкюл!

Ариу джерни ариулары
Болады кёб деб мен эшитгенме,
Ма бу кюз а барыб ары,
Мёлегине бек илешгенме.

Кёрген эдим Джамагъатда
Садакъ кибик учхан атда
Байракъ болуб бир баргъанны,
Сюйген эдим аны артда.

Джамагъатда ёсгенди ол,
Тынгылай тауда шоркъалагъа,
Ала кёзлерин къарата
Джашнаб ёсген гокгалагъа,

Анда кюзгю кёзлеуледе
Ариу суратын кёре,
Эмиликлени оюну
Анга къууанч келтире.

Уллуду, Байды Джамагъат эл,
Къуру рысхы бла, кюч бла тюл,
Кёлню джарыкъ этген кызы бла!
Анга болгъанма мен мюкюл!

9. Джылкычы кызы

Джамагъатда этген бу назмуларым —
Санга таугъа джюрюучюме эсгертме.
Бир кёбдюле джуртну ариу кызылары,
Джокъду ансы алада санга джетген!

Чегетлени башларында – къаяла,
Ары чыкъгъан айланч-буйланч джолчукъла,
Бирчиги бла джылкы сюрюб кетгенсе,
Андан бери турама сени джокълаб.

Тау башына джайылгъан кёк къатапа,
Гокгаларын салкъын аязла тарай,
Джылкычыны джылкычы туугъан кызы —
Ол джайлыкъдан мен келген джолгъа къарай.

Биз джашайбыз буду насыб дегенлей,
Узакъсыныб къартла салгъан болджалны.

Тебреб кълчы тарпан атынга миниб!
Мен да тутдум джер салыргъа Акъджалны!

10. Башлары кър, тюблери джар бу джуртла

Минги-Таудан таракъ-таракъ созулгъан,
Къарачайны джазыуна джазылгъан,
Башлары кър, тюблери джар бу джуртла,
Минг махдайды алагъа бир джолукъгъан!

11. Джамагъатха суймеклигим

«Как сладкую песню отчизны моей,
Люблю я Кавказ»

М. Ю. Лермонтов

Бюгюн-тамбла кетерикме мен да!
Къайда болсам да, джюрек – бу джерде!
Джамагъат ёзен, Гитче-Къол-Аягъы,
Ма ол сизни кемсиз суйгенди дерле!

Сабий кесини арбазын суйгенча
Сюеме сени, Джамагъат ёзен!
Быллай сезимни не затды экен
Мен джашагъанлы манга сездирген?

Минглеб минглени зияратлары
Кёрюр ючюндю ариулугъунгу.
Мени уа санга мынча зияратым –
Туугъан джериме кърман болурум!

Бюгюн-тамбла кетерикме мен да!
Къайда болсам да, джюрек – бу джерде!
Джамагъат ёзен, Гитче-Къол-Аягъы,
Ма ол сизни кемсиз суйгенди дерле!

Эменле

Таш сыртлыкъда – минглеб минг эмен!
Кёрлюк тюлсе тюртюз сюелген:

Къынгыр, буруш, джайылтмакъчыкъла —
Къыйынлыкъ бла сермеше чыкъгъан.

Ансына да тамам джигитле:
Къалмадыла хорлатыб джюкге,

Кёбюсю тешди бу ташланы,
Ушатдым тауда бу джашланы!

Мен кесим да – аладан бири,
Джашатады бабамы джери!

Ол болса да кёбюсюне таш,
Кёреме аны кёб джуртладан баш!

Таш сыртлыкъда – минглеб минг эмен!
Кёрлюк тюлсе тюртюз сюелген:

Къынгыр, буруш, джайылтмакъчыкъла —
Къыйынлыкъ бла сермеше чыкъгъан.

Джюрекни азыгы

1.

Ол кызауат этген эди мени юйсюз,
Аны юсюне – кыалгъан эдим мен ёксюз.

Энди этсем джер джюзюню сагышын,
Джан тамырла туруб кыладыла шын.

Келмесе уа джазыугъа кыуанырым,
Тюгенеди джюрегими джарыгы.

Джюрекни уа багъар ючюн, дарманнга
Ол кёзюде не керек болур манга?

Бир талай джыл мындан алда да былай,
Басхан джюгюм тюз ма бюгюнча кыйнай,

Халкъча айтсакъ, чыгъарлай болуб джаным,
Эсимдеди бу назмуну джазгъаным:

«Джюрегими багъар ючюн, дарманнга
Бусагъатда не керек болур манга?»

Магъаналары мудхузлукъну джарытырлай,
Макъамлары сууукълукъну джылытырлай,

Хар сёзю зынгырдаб чыгъарлай аузумдан
Сау назмула, джашаудан толу назмула.

Джюрегими багъар ючюн, дарманнга
Андан башха не керек эди манга?»

Кёб джунчутхан джарсыларыма чыдаб,
Андан бери джазгъанма талай китаб.

Назмуланы бетон булгъай тизгенме,
Кырпыч ташыб, таш ташыб юй ишлегенме.

2.

Умутларым кёб эдиле, энтда – кёб.
Толадыла ала асыры акъыртын.
Джылларым а бири бирин къууалай,
Терк огъуна джетиб келеди къартлыкъ.

Къалай болсун? Бурхуду да ёмюрюм!
Умутларым мени бламы ёлюрле?
Къайгъыладан къутулсам, таблыкъ келиб,
Огъесе ала тирликми берелирле?

Элтген джюгюм ауур эсе да мени,
Бу сагъышым къайгъы салды джюрекге.
Умутларым ёлмез ючюн биргеме,
Он къатха кёб джюк элтирге керекме.

Джюрекге азыкъ керек болуб турлугъу
Эсге салды ол алгъыннгы сорууну:
Джюрегими багъар ючюн, дарманнга
Бусагъатда не керек болур манга?

3.

Заман джетмей, ишим тынмайын къалса,
Мен суйгенча баджарлыкъны кёрмейме.
Ол себебден, ишни эбинден тайсам,
Термилеме, ышармайма-кюлмейме.

Джол кёргюзген джулдузум табылгъынчы
Тынгы табмай, дыгаласда джашайма.
Ишни тынар джолун тюз танысам а,
Мен, тенглерим, насыблыгъа ушайма.

Къан бла кирген, джан бла чыгъар бир иннетим —
Илму ишни баджарыу бла назму этиу.

Джакълагъанма джашауумда мен ол джолну!
Тюз баралсам излемейин онгну-солну,

Джашаууму къалгъанын бир кючлю урунсам —
Джетдиралмай тургъанымы джетдиралсам,

Тёлю андан ала билиб алса хайыр!
Аны кёрсем, джюрегим бир тынчайыр!

Туумагъанем джерге къуру ауурлукъгъа
Деялырма ахыр кюнде, кете джокъгъа!

Джюрегими багъар ючюн дарманнга
Андан башха не керек эди манга!?

Къартны джыры

Толгъан ай, таула башы кенг къышлыкъ, къой къош,
Къошну аллында къурулгъанды шынкъарт.
Къойла да джатыб кюйшенедиле хош-хош,
Джырлайды кюмюш сакъалын сылай къарт.

Акъсыл къашлары бек хыны тюйюлюбдюле,
Кёз къакъмай къарайды къызыл мыдыхха.
Берчли къоллары джумдурукъ этилибдиле,
Джырлайды налат бере къан урушха.

Джетген палахла кёзюне кёрюнедиле:
Кюйдюрген ёртенле ичин баргъанды кёб джыл.
Хатасыз бек кёбле къыйынлыкъ кёлтюргендиле,
Къазауат деген сёз думп болур хал ачыл!

Зар Къабланны буйругъу

(«Джесир Къарачай» деген поэмадан юзюк)

Тауну-тюзню тамадасы бир къарт Къаблан
Зар болгъанды джашаууну ахырында.
Агъачлада джаныуарла тоядыла
Деб эшитгенлей, буйрукъ берди ол хырылдаб:

«Къабланладан къалгъанланы чыгъарыгъыз,
Тойгъанларын тюзледе бир сингирсинле!
Эркинликсиз тойгъанлары ючюн, ала
Къум тюзледе чыгъанакъны кемирсинле!»

Къабланладан къалгъанланы джарым айны
Узакъ джары тамам къызыу сюргендиле.
Къабланла уа, чегетледе мыллык табмай,
Кёб заманны ач къыйынлыкъ кёргендиле.

Бир-бирлерин джыртхандыла-сойгъандыла —
Бир-бирлерин тылкъ-тылкъ этиб къойгъандыла.
Тау Маралны къачы уруб, Зар ёлгенди,
Хар джаныуар эски джерине келгенди.

Тюзлюк легендасы

(«Джесир Къарачай» деген поэмадан юзюк)

Зар Эмеген сууну башын кесгенди,
Нарт элини къызын-джашын кесгенди;

Ол пасыкъны хорлар-къысдар къарыу джокъ,
Нарт элинден энди суугъа барыу джокъ.

Джюреклени кюйдюргенди-джаргъанды,
Буруш аман быллай джорукъ салгъанды:

— Джангыз уртлаб суудан тамчы къоймагъан,
Аны ючюн а суудан къарны тоймагъан

Шохум болур, джаным кибик кёрюрге —
Излегенин сёз да салмай берирме.

Келиб сууну эталмаса уа уртлам,
Джаны саулай джутаргъа мен унутмам.

Бу зорлукъдан чыгъалмай, халкъ безгенди,
Мадар табмай, кёб заманны тёзгенди.

Бир кёзюуде джортууулдан Алауган
Нарт элине мийик айрыдан аугъанды.

Къыйынлыкъны чекген элни сезгенлей:
— Дурус тюлдю мындан ары тёзген! – дей,

Гемуданы ашхы тукъум къамчилей,
Суу бойнуна учханды илячинлей.

Джетер-джетмез Гемуданы тылпыуу
Тебрегенди суу толкъунланы къууб.

— Кимсе? – деди чартлаб чыгъыб Эмеген.
— Алауганма сууну ичерге келген!

— Да сен сууну эталмай къойсанг уртлам,
Джанынг саулай джутаргъа мен унутмам!

Ол сёзлени эшитиб, Алауган кюлдю —
Эмегенни ачыуу кёлтюрюлдю,

Уф деб, аны ол джагъагъа тюшюрдю
Сора, уф деб, юсюне сууну юрдю.
Къатышдырыб, хуб деб ичине тартды —
Суу бла бирге тылкъ этиб къойду нартны!

Кёзюн ачыб къараса уа Алауган —
Эмегенни къарны – толу адамдан:

Челеклиле, къамалыла, шокклула,
Малладан да – атла, къойла, токъула...

Мал, адам да турадыла алгъасаб,
Излемейин мындан чыгъаргъа хыйсаб.

Ачыуланыб, къыджырады Алауган:
— Нек турасыз ёлюкле болуб саудан?

Ёбкелерин, ичегилерин кесигиз!
Къарнын джырыб, чыгъаргъа кюрешигиз!

Ол кюрешиб ёргеракъгъа ёрледи —
Эмегенни кир джюрегин сермеди.

Зыб деб кесди кир джюрекни къурч къама —
Къарнын джырыб къуюлдула адамла.

Сора ёлюкге Гемуданы джекдиле,
Сюре-сюре терен чунгургъа джетдиле.

Туураб къуюб, юсюн толтургъандыла,
Сууну да эски орнуна бургъандыла.

Ташын джалаб, сууун ичиб

Мен кёргенме ол джашны
Къучакълагъанын ташны,
Джерни убба этгенин,
Джыламукъла тёкгенин.

— Джокъду бюгюн къыйынлыкъ,
Нек джылайса? – дедим мен.

Ол тыгъылыб-тыгъылыб
Джууаб этди кѣлюнден:

— Келгенинде къара кюн,
Кетерге джетиб джокъгъа,
Мылы болмайын кѣзюм
Джюрюгенме узакъда.

Отха кире айландым,
Бир джукъ мени эритмей.
Къайтханымда уа, джандым,
Тѣзерге къарыу джетмей.

Туугъан джерни джылыуу
Джюрекге дженгил урду,
Кѣзлериме да сууну,
Не этейим, ол къууду!

«Къобанны ташын джалаб,
Сууун ичиб да джашарма»
Деген нарт сѣзню энди
Мен айхай да ангыларма!

Бу кесине тынгылатханды атамы

Тебердиге келе-келиб, тынгылайма
Юй аллында джырлаб тургъан шоркъагъа.
Не дегенин джюрегим бла ангылайма:
Бу джерни туугъан джашыды джокълагъан!

Бу кесине тынгылатханды атамы,
Аны атасын, аны, аны атасын.
О тау шоркъа, сени бла атады тангым,
Тебердиге кѣзюмю къаратаса!

Къуш

Кёк кенгинде кёл кенгдириб ойнайса,
Ётгюр къушум, къанатланы кенг джайыб!
Чал таулагъа бек мийикден къарайса,
Дорбунунгдан сен кюн таба узайыб!

Къой джуртума уллу кёллю сен болма,
Кёбню кёрген чал таулалла дер эдим,
Мен алагъа минг къат къурманма-къорма,
Чамландырма, къаш тюерле дер эдим,

Джууабынгы билеме да сабырма.
Доммай тауну этегинде сюелиб,
Сен ёхдемге кёз да къакъмай къарайма,
Деу сыфатынг джюрегиме тюрелиб!

Къанатланы джыйыб силдегенлейинге,
Толкъун-толкъун этдиресе хауаны!
Джолунгда да джылан эслегенлейинге,
Терк аласа кёз ышанынга аны!

Сууукъ кёзлю, джити кёзлю талгъыр къуш,
Хоншулагъа къууаннгандан ойнайса:
Къайтхандыла сени суйген таулула —
Кюн тюбюнден ёзенлерин джокълайса!

Атам

(«Джесир Къарачай» деген поэмадан юзюк»)

Мийик тауну баш джанында джокъду агъач,
Тёберлакъда анда-мында зыгытчыкъла
Къаяланы юслеринде ёседиле.
Бек гимыхды къатларында кырдыкчыкъ да.

Тёберлакьда ары – чегет, бери – чегет,
Арасында – кёзлеулю джашил табхыр.
Алайда уа «башы тешик, тюбю чирик»,
Мурса басхан бир тёнгерте кьош турады.

Ол кьош эди туугьан кьошу Сосланбекни,
Ары чыгьыб, ол кёб ауур сезим чекди:
Атасыны кьол ызларын кёргенинде,
Аны эси эски заманлагьа кетди.

Эртделеде Теберди деген элде
Якьуб суйюб Сапраны алгьанды,
Бир, эки деб сора ол экисини
Джашы, кьызы сау онеки болгьанды.

Насыб излеб кьурагьандыла ала
Дуниягьа бу мазаллы юйюрюню!
Этер ючюн балаланы джокьдан бар,
Ата-ана не кёрмеди, не кёрдю!

Хар таулуча, таугьа чыгьыб, тюзге эниб,
Анда малгьа, мында джерге кьочюн бериб,
Ач-джалангач болмасын юйюрюм деб,
Анга аталсын хар сагьатым, хар кюнюм деб,

Рысхы этиб кьорешгенди атам Якьуб,
Джетмез ючюн юйюрюне аз да джокьлукь.
Бугьойланы джанлары бла тау артына
Джюрюгенди артмакь салыб атына.

Малын элтиб, кьумач келтиргенди бери,
Мындан ашлыкь алгьандыла эбзелери.
Юйге келсе, кече агьач джонганды ол,
Талай кюннге бир арбаны джыйгьанды ол,

Кеси этиб аны юсюнде хар керегин,
Ариу бояб аны ичин, төгерегин.
Джашчыкълары кёрюк басыб, ол темирден
Эл джашауда кереклени барын этиб,

Алай бла муну юйюнде оравагъа
Кийим джетиб, артыгъы бла азыкъ джетиб,
Сабийлери китабла алыб къолларына
Баргъандыла Якъуб этген школларына.

Якъуб кёбге элде межам сюегенди,
Саулай эл да анга тилек тилегенди.

Орта школну бошагъан-бошагъанларын
Была вузлагъа бирем-бирем ашырдыла,

Ата-ананы къайгъылары кёб эдиле,
Къайгъылагъа кёб къайгъыла къошулдула.

Анга – кийим, анга – ачха, анга – бочха,
Бошаб къайтса, джетер эсег а къууанчха!

Ол кёзюудю мени да джаратылгъаным.
Игиликгеми, аманлыкъгъамыды туугъаным?

Табханла уа насыбха деб табхандыла —
Мени амалтын рахатлыкъны атхандыла.

Сабийчиклей ёксюз къоюуб кетгендиле,
Андан бери бек кёб джылла ётгендиле.

Ёксюзлюкню къыйынлыгъын толу чекдим,
Ма кесим да толу къартлыкъгъа джетдим.

Туугъан джерни кёрюрге деб барама —
Атам аугъан ауушладан ауама.

Мийик тауну баш джанында джокъду агъач,
Тёберлакъда анда-мында зыгытчыкъла
Къаяланы юслеринде ёседиле.
Бек гимыхды къатларында кырдыкчыкъ да.

Тёберлакъда ары – чегет, бери – чегет,
Арасында – кёзлеулю джашил табхыр.
Алайда уа «башы тешик, тюбю чирик»,
Мурса басхан бир тёнгерте къош турады.

Ол къош эди туугъан къошу Сосланбекни,
Ары чыгъыб, ол кёб ауур сезим чекди!

Халкъыма бир борчум

Тянь-Шанны сыртлыкъларын
Мешхутлу сабан этиб,
Минги-Таугъа къайтхан халкъым,
Белгисиз тарихинги
Биринчи бетин ачсам,
Тёленникди бир борчум!
Олду бюгюн иннетим,
Аны толтурургъа деб,
Кёб мадарла изледим.
Къарангы теренледе
Минги-Тау тийреледе
Башынгы сакълай билген
Джигит халкъ эдинг да сен!

Адамны ёмюрю

Джюзден атлады деб
Эшитсек, кьууанабыз,
Ачыйбыз, джашлай
Ауушду деб эшитсек.
Туудунг дуниягъа —
Дуниядан кетериксе.
Ёмюр деген неди?
Ёмюр – бир кесек!

Джюз джыл джюрюдюнг —
Джарлыгъа джарсыдынгмы?
Онгсузну кьоюб кетмей,
Этдингми джакълыкъ?
Биреу кьууанса,
Джюрегинг джарыдымы?
Сени сындыралмай
Кьойдуму джокълукъ?

Таудан сыбызгъы согъа
Терк саркъгъан кёк суу
Айтдымы санга
Эскиден хапарла?
Эсинги сезимле
Туудура бёлдюлеми
Сынджыр тауланы
Башлары бу кьарла?

Узакъдан тансыкълаб келиб,
Этдингми убба
Атанг къалагъан
Хунаны ташларын?

Аккыл-теккил болмай,
Джигитча кетдингми
Сермешге ашыргъан кюн
Джуртунг джашларын?

Халкъынг ючюн тиш кысыб
Сен къарадынгми
Джутаргъа деб келген
Аджалны бетине?
Анача сыйлы ёзенле,
Сизсиз неди
Джашау деб келдими
Сени кёлюнге?

Алай эсе, болду
Ёмюрюнг сени кёб джюз:
Джылына он джылны
Джашадым деб къууан!
Мени къалай бек
Багъалы адамымса!
Огъурлу ышартсын
Хар атыб келген танг!

Джетсин халкъгъа алгъышым!

Танг атдырдым сагъыш эте,
Халкъны юсюнден сагъышым.
Тургъан эди джете-джете,
Джетсин энтда алгъышым!

Ненча джары быргъагъанды
Джарлы сени азлыгъынг!

Джигитледен туугъан джигит
Деб айтдырырлай чыдадынг!

Ма бу таула, ма бу ташла
Болгъанлай тюшонг-тюнюнг,
Бай джерлени истемейин,
Сакъладынг – джетди кюнюнг!

Джартынгы узакъ тюздеде
Басдырыб къайтдынг бери,
Унутмадынг ёлген саугъа
Къайт джуртунга дегенин!

Алаймыды? Алай эсе,
Джетсин санга алгъышым!
Сыйынг бла ойнагъанлагъа
Минг къат джетсин къаргъышым!

Кеси тилим, кеси тарихим

Кеси тилим, кеси тарихим
Деб кюрешгеним
Бир къауум «алчы» таулугъа
Бош затча кёрюнеди.
Халкъынгы бергенин
Минг кере тёкгюн
Дерик эдим!
Тилибиз, тарихибиз
Урсун сени дерик эдим!
Кесими джашым сенича болса,
Алай ийнан, тутуб тюерик эдим!
Ол тарих Ара Кавказны хар ташын
Джашау ючюн таулу тери бла да,
Къаны бла да джуугъаныды.

Тилибиз а аллай кюрешни кызыуунда
Ол джашауну сабийи болуб
Биринчи туугъаныды.
Аны хар сёзю —
Тарихни бирер белгиси,
Аны сыйламагъан а —
Бу кюнлени телиси!

Сыйлы ауазла

Тауну аркъасын джылтыратды огъурлу кюн —
Кёрюндюле алсын хансда чыкъ тамчыла.

Чегет сызгъа джыр тауушдан толду бютюн —
Къалай залим къууандыла къанатлы хоншула!

Ауазлары джораланыб игиликге —
Ауазлары ушаб сыйлы минг тилекге:

Берме, кюнюм, джер джазыуун джаугъа-джекге!
Рахатлыкъны бура баргъын бекден бекге,

Адамлагъа биз бу халда джырлар ючюн,
Бир-бирибизге бере барлыкъ къууанч ючюн!

Кюнюм, кюнюм, барды сени пелиуан кючюнг,
Эт бу джерге, этиучюнгча, огъурлу бичим!

Тауну аркъасын джылтыратды огъурлу кюн —
Кёрюндюле алсын хансда чыкъ тамчыла.

Чегет сызгъа джыр тауушдан толду бютюн —
Къалай залим къууандыла къанатлы хоншула!

Кавказ ауушланы джигитлери

Душманларынг ташларынгы теблерлерин
Сюймегенден буруу болдунг алларына!
Халкъым, сени къазауатха кетгенлеринг
Эсгертмеле болгъандыла тауларынга!

Ала алан къалаладан мийикледе —
Кёкге джетген тау башлада – сермешдиле.
Биз джашайбыз джигитлени бекликлерин
Бу тау джуртда къаяла бла тенглешдире.

Ачы-ачы кёк кюкюреб, джылы джангур,
Джырын джырлай, хурмет джайды тегерекге.
Ол тауушха тоб тауушну ауушдуруб
Ёседиле джаш тёлюле бюгюнлюкде.

Ёлюм себген къазауатны кюкюреую
Эскиликни теренине тюртюлгенди.
Эсгертмели джигитлени кючлеринден
Джерибизге кюн джарыгъы бюркюлгенди.

Бёлек-бёлек чыгъабыз биз ауушлагъа —
Сослан ташла келигиз деб къарайдыла.
Аталаны бу биз баргъан ёр джоллары
Джолубузну белгилерге джарайдыла.

Душманларынг ташларынгы теблерлерин
Сюймегенден чыгъарыкъбыз ачы урушха!
Бир айтырым: джау ёмюрде унутмасын
Келалмазын алгъындача тау ауушха!

БАЙЧОРАЛАНЫ СОСЛАҢ

1.

Энтда джауад, энтда тюшед джерге кьар,
Тау ауушха кетедиле адамла.
Дарман хауам, ариулугьум бек джарар,
Келигиз деб чакьырадыла таула!

Мен барама, сагьышым а – бек ауур,
Озуб кетген болум тюшюб эсиме.
Бусагьатда чыгьады джарыкь дауур,
Кьан тамгьанды ол заманда уа кьзден.

Къар джаугъанды, къар тюшгенди бу джерге,
Ахлуларым баргъандыла былай кетиб,
Ала суйген мийикликге минерге
Къатылгъанды ызларындан джау джетиб.

Окъ тийди деб къарамайын, джаны сау
Кюрешгенди мийик таба сюркелиб.
Къутулмагъан кесин саулай бермегенди —
Ол къучакълаб ёле билгенди джерин.

Саулары уа, къарлы мийикге ёрлеб,
Бетджанладан сауутларын бурдула —
Артыкълыкъгъа башчы болгъан джаулану
Атыб-атыб аямайын къырдыла.

Атам ол кюн: «Суу келтир!» — деди манга,
Суулукъ алыб чабхан эдим Къобаннга.
«Къара суудан ал!» — деб къычыргъан эди,
Къобан суу а къатышыб эди къаннга.

Шкокну тутсун, къаламны тутсун къолум,
Андан бери ёрюшдю мени джолум!

2.

Энтда джауад, энтда тюшед джерге къар,
Мынгайышыб симсирейле джитиле.
Башларында мийик эсгертме да бар,
Джер тюбюнде джатадыла джигитле.

Ол эсгертме джаугъа къаршчы солдатды.
Къарачайлымыд, оруслумуд, эрменлимид ...?
Ким да болсун, Уллу Джуртумданды ол,
Бизге насыб излеб джанын бергенди.

Суйеледи мийикден узакъ къараб,
Бу джерлени ёхдем сакълауулуча.
Къолунда да барды аны гранаты,
Келген джауну атыб ийиб урурча.

Эсгертмеге сый берирге деб келиб,
Мен къарайма ол джигитни кёзюне,
Баш урама тюрсюню айтыб тургъан
Таукелликге, джигерликге, тёзюмге!

«Мен неге да юрендим, — дейд, — чыдаргъа,
Джангы тюлдю уруш этиу боран бла,
Мен эм мийик тау джитиге чыгъаргъа
Этерикме сени, боран, къорарлай!»

Кюрешгенди, этгенди боран сыйыт,
Быргъайым деб тау джитиден ызына.
Ол баргъанды ачы боранны джырыб,
Тау тёппеде бегиране базына.

Адамланы сау джашатхан кюрешди,
Алайсыз а бу къар юсюнгю басар,
Тынч тургъанны кучакъларгъа ол ёчдю —
Гыйы бузлаб, бу ташлы джерге кысар.

Бой бермегенд, ол шарт андан кериди.
Мийикликде кёрюнгенди тау джити.
Аллайлагъа баш насыбны бириди
Солуу алыу джетер джерине джетиб.

Къыйсыкълыкъны суймегенди джюреги,
Джолну тынчын излемей джюрюгенди,
Къыйынлыкъны чекген кюнюнде джери
Ол джашауун джашау ючюн бергенди.

Джигитликди, ненча минг джыл ётсе да,
Адамланы эслеринде джашагъан,
Ёмюрлени джыра-джыра джылтыраб,
Тёлюлени кёзлеринде джашнагъан!

Узакъ къараб суйеледи ол солдат —
Батырлыкъны баш юлгюсю таулада.

Къатында да джатадыла тулпарла,
Джуртубузну сау къутхарыб джауладан.

3.

Энтда джауад, энтда тюшед джерге къар,
Энтда тууад таулу юйюрге сабий.
Таулу ана, сен аны, табыб мадар,
Быллай уллу кюрешни джолу бла ий,

Аталадан бизге джетген насыбны
Келликлеге ол да минглеб берирча,
Мени ишим хайыр берди джуртума
Деб къууаныб, эркин къанат керирча!

Кёгюрчюнле

Эртденликде кёгюрчюнле
Тереземи туурасында
Къууаннгандан тиерик кюннге
Бурулушуб ойнасала,
Кёрюб тургъан эсем да кёб,
Къарайма сейирге тергеб.
Дуниядан мени излерим:
Кёгюбюзню баш иелери
Кёгюрчюнле болсунла,
Мен алагъа алай илешме!
Бир-бирлери бла къралла кюрешмей,
Къоркъууладан солусунла
Инсанланы джюреклери,
Кёгюрчюн джыра кёклерин!

Къазауатны ветеранлары

Кюндюз мынча джарыкъ джулдузгъа
Кюн таякъла салдыла ызла!

Ала – уллу Хорлам белгилери —
Джасайдыла кѣб къартны кѣкюрегин.

Къол тутушуб къучакълашадыла —
Саугъалары зынгырдашадыла.

Кѣкюреклери тийишедиле —
Джулдузлары бир-бирин ичедиле.

Къазауатны оту бирикдиргенди,
Тѣлюлени къанына ол киргенди.

Їзенлеринге мамырлыкъ кюню тиеди

Тау тарларында эскиден келген Къарачай,
Сени джарсылуларынг а сансыз-санаусуз кѣб эди.
Ауушларынгы суююмлю шошлукъ басханды,
Їзенлеринге мамырлыкъ кюню тиеди.

Бушууларынга сарын айтыучу Къобанынг
Кечеси-кюню къууанч орайда тартады,
Хорламла этиб дунягъа джангы туугъанынг
Насыб болгъанын джашнаб ѓсгенинг айтады.

Кечинмек излей тауда джюрюучю уучула
Тау кийиклени уа энди санларын керелей,
Тергеуден ѓзге окъуу билмеучю къойчула
Алимле болуб, турадыла билим бергенлей.

Тау тарларында эскиден келген Къарачай,
Сени джарсыларынг а сансыз-санаусуз кѣб эди.
Ауушларынгы сѳйюмлю шошлукъ басханды,
Ёзенлеринге мамырлыкъ кюнѳ тийеди.

Ахырында кесим боллукъма джерим

Джан къуралгъан кюнден бери сѳймеклик
Джашайды да, аны айхай биз чекдик!

Туугъан джуртду мени таймаздан сѳерим,
Ахырында кесим боллукъма джерим!

Мен былайда таулу ѳйѳрде туугъанма,
Тауун-ташын терим бла джуугъанма.

Мен былайда таулу къызны сѳйгенме —
Аны исси кюнѳнде кѣб кѳйгенме.

Минги-Тауну кюн берген балалары
Джасайдыла Къобанны джагъаларын.

Ол халкъгъады мени эм уллу борчум —
Мен ишлейме болуб ма анга джолчу.

Салгъан джолум игиликге ѳтѳѳрсѳн,
Ол игилик кетмезлик насыб берсин!

Джан къуралгъан кюнден бери сѳймеклик
Джашайды да, аны айхай биз чекдик!

Туугъан джуртду мени таймаздан сѳерим,
Ахырында кесим боллукъма джерим!

Сыйлы ышанла

Тамбла мен да сау кьалыгъыз дерме
Бу кюннге, бу джерге, джарыкьгъа,
Айланама сыйынмагъан кёрмей
Дунияда ол кескин джорукьгъа.

Хата джокьду! Къаудан къораса да,
Тюбюнден чыгъыучанды кырдык!
Джуртха не къадар кёб джарасакъ деб,
Таулары, тюзлени да джырдыкь!

Менден кетме дегенча урады
Къарачай наратны ийиси!
Этегин джолума джайгъанды Минги-Тау,
Бу Кавказ таулары иеси!

Джюрекни джаш этерча чыгъады
Бу кюмюш шоркъаны ауазы.
Къаныма нюр болуб къаныгъады
Бу джуртну сериуон аязы.

Тамбла мен да сау кьалыгъыз дерме
Бу кюннге, бу джерге, джарыкьгъа,
Айланама сыйынмагъан кёрмей
Дунияда ол кесгин джорукьгъа.

Алимле бла журналистле бу китабны авторуна юсюнден

Т. К. Алиева,
доктор филологических наук, профессор
Сосланбек Якубович Байчоров –
покоритель каменных книг

6 апреля 2007 года исполнилось 70 лет доктору филологических наук, профессору кафедры карачаевской и ногоайской филологии, действительному члену Международной Тюркской академии, члену Союза писателей СССР и члену Союза журналистов СССР Сосланбеку (Сослану) Якубовичу Байчорову. Удивительна судьба этого талантливой, целеустремленного, бескомпромиссного и честного человека с образом жизни, граничащим с аскетизмом, многогранна его творческая жизнь. Его научное творчество характеризуется чередой блестящих научных открытий, воплощенных в статьях и монографиях (изданных на русском, карачаево-балкарском, турецком языках), учебно-педагогическая деятельность – безукоризненно педантичным отношением к учебным занятиям, требовательностью к студентам и аспирантам, изданием множества методических пособий для учебного процесса. Все, чем бы не занимался Сослан – будь то археологические раскопки или распознавание «*тайн золотого клада*», журналистская или музейная деятельность, или поэзия – чудесный метод самовыражения, предмет особенной преданности своему народу и родному языку, он делает с душой и любовью. Поэтому кажется, что слова поэта, пронзенные вдохновением, откровенными признаниями и нежными чувствами, легко слагаются в рифмы. В юношеские годы Сослан мечтал стать ученым. Он хотел изучить

историю своего народа, найти его корни. Из рассказов стариков он знал, что корни были древние.

Юность молодого человека пришлось на тяжелые для его народа годы ссылки. Несмотря на трудности, которые испытывала его семья вместе со всем депортированным народом, учебу он не бросал, много читал и учился, учился, учился... Сослан много работал, приходилось зарабатывать на хлеб... Сейчас и представить невозможно, какие трудности сопровождали жизнь мальчишки, рано потерявшего родителей. Но все эти тяготы были ничем в отличие от главной цели его жизни: он был одержим мечтой о восстановлении доброго имени своего народа, его исторических корней. Сослан дал себе клятву совершенствоваться и не отступать перед трудностями, которых на его жизненном пути в борьбе за справедливость и торжество истины было немало. Теперь ясно, что испытания лишь закалили его характер и волю. Но главную роль в становлении незаурядной личности ученого, все-таки, сыграли природные способности и удивительный поэтический талант. Характерное для Сослана поэтическое восприятие жизни способствовало рождению первых по-детски искренних стихов. Постепенно творческий процесс приобретал новые качества, усложнялся и расширялся, но как поэт он всегда говорил правду – в научных трудах, в стихотворных строках, с трибун престижных конференций. Поэтическое вдохновение и искренность — его повседневные спутники, даже самую рутинную работу он делает с душой.

Психологи считают, что человек полноценно может почувствовать две положительные эмоции – интерес и радость. Интерес в выраженном виде проявляется в творческом труде, а радость является как бы наградой за успехи в труде. Эти два чувства (эмоции) хорошо знакомы Сослану Якубовичу.

Он посвятил себя малоисследованной и трудной, но самой интересной специальности – эпиграфике. Он следовал идее Конфуция: «Тот, кто, обращаясь к старому, способен открывать новое, достоин быть учителем». Покоряя суровые и труднодоступные места, делал раскопки. Тяжелый труд каждый раз непременно вознаграждался – он обнаруживал памятники древней письменности, поначалу они «молчали». Очень скоро «трудности перевода» были преодолены. Со свойственной ему одержимостью, он настойчиво изучал тайны дешифровки. Читением «каменных книг» Сослан увлек всю кафедру турецкой филологии Института стран Азии и Африки при МГУ, где учился в аспирантуре. Единомышленником в выбранной версии дешифровки и вдохновителем в этом нелегком деле был председатель Комитета тюркологов при АН СССР, член корреспондент АН СССР, зав. сектором тюркских и монгольских языков Института языкознания АН СССР, профессор МГУ Тенишев Э. Р., поддерживали и другие известные ученые.

Так научные искания Байчорова вылились в кандидатскую диссертацию «Северокавказский ареал древнетюркской рунической письменности» (1977 г.), а позже, в 1991 г. – и в докторскую диссертацию «Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волгодонскому и дунайскому ареалам». Ученые отмечают, что труды С. Байчорова – не рядовые научные работы, а исследования, имеющие новое теоретическое значение в эпиграфической науке. В них он убедительно доказал, что на территории КЧР обитало болгароязычное население, которое явилось компонентом в формировании карачаево-балкарского народа. «Выводы С. Я. Байчорова блестяще подтверждают то, о чем давно говорили историки и археологи – тюркские племена болгар (болгар) где-то на рубеже VII – VIII вв. про

никли на территорию Карачаево-Черкесии (а также в районы Кабардино-Балкарии). Болгары, аланы и местные северокавказские племена приняли участие в формировании карачаево-балкарской народности, причем, очевидно, болгары были главным компонентом», — писала доктор исторических наук Е. П. Алексеева в статье «Звездный час ученого с редкой специальностью». Невероятно широкий диапазон его научных и других интересов поражает воображение. Альпинисты преодолевают вершины, археологи занимаются раскопками, эпиграфисты занимаются дешифровкой незнакомых рунических надписей, поэты слагают стихи, ученые свершают научные открытия. Всех их объединяет увлеченность избранным делом. Сослан Байчоров не представляет названные виды человеческой деятельности в отрыве друг от друга. Его с одинаковой силой притягивает и то, и другое, и третье. И это совсем не удивительно для человека с разносторонними интересами. Он говорит: «... Остаться одним из них, исключив из своей жизни другое? Какая чушь!».

Поэзия является венцом его творений – ведь только поэтический жанр может помочь тонко и правильно подытожить каждый этап титанического труда, быть мудрым собеседником и советником в трудную минуту. Из-под его пера вышло множество замечательных стихотворений, посвященных отечеству, родной земле, в которых он выразил всю свою любовь, боль и чаяния за судьбу своего народа. Все стихотворения С. Байчорова проникнуты неистребимой верой в завтрашний светлый и справедливый день.

Сослан Якубович – автор более 135 научных и методических трудов, в том числе нескольких монографий и учебных пособий, автор десятка поэтических сборников. Сослан Якубович полон творческих сил. Он продолжает трудиться «на всех фронтах».

Зрелость – это не количество прожитых лет. Только совершенствуя свою личность, человек достигает зрелости. Основательность суждений, утонченность ума, мудрость и рассудительность – вот что такое зрелость! Таков сегодня и наш юбиляр. Сослану Якубовичу в день юбилея мы желаем вечной молодости души, благодарных учеников и крепкого здоровья, крепкого, как "сослан таш" – гранитный камень!

Фатима Токова,
журналистка, сотрудница редакции газеты
«Минги-Тау» г. Карачаевска
и общества «Эльбрусонд» г. Москвы

Тайны клада золотого

«В твоём лесу, омываемом дождями, пришлось мне и среди зверей ходить, открывать на твоих склонах развалины сотни боевых башен, покрытые землей, а после – лесом, хотя и трудно было взбираться на каждую твою скалу. Сколько разных памятников я осмотрел! Спускал я волоком камни с надписями твоими и, погрузив на машины, отправлял эти реликвии в музей. Вот из-за них в лесу дождливом приходилось ходить мне среди зверей».

С. Байчоров

Есть среди нас люди, посвятившие себя поискам клада золотого, клада мудрости и знаний своих предков.

Люди, знающие о минувших столетиях, о культуре и письменности тех лет. Член Союза писателей СССР, член Союза журналистов СССР, член Всесоюзной Ассоциации востоковедов, действительный член Международной Тюркской академии, доктор филологических наук, профессор Сосланбек Якубович Байчоров по праву может называть себя кладезем премудрости истории своего народа.

Фото 85. Фотоснимок ранних трудов С. Я. Байчорова.

С детства в Сосланбеке Байчорове угадывалось свободолюбие и решительность, маленьким мальчиком он вместе с родным народом был депортирован в Среднюю Азию, но родина манила его.

*В стети, встречая возвышения,
Спешил взбираться я на них:
Представить я хотел ущелья
С Эльбруса милого на миг.*

После шестого класса он, воодушевленный воспоминаниями о родине, бежал на Кавказ. Но с полпути, из Москвы, его возвратили обратно. Через год он уже бежал по Каспийскому морю, и никто его не смог остановить.

*Теперь смотрю с Эльбруса вдаль я,
На степь, подругу детских лет,
И вне заоблачного края
Милей ее на свете нет.*

— В то время карачаево-балкарскому народу, с таким трудом приобретенную былую государственность, — говорит Сосланбек Якубович, — нужны были карачаево-балкарские поэты, пишущие на своем родном языке. «Поступлю-ка я в балкарско-русское отделение историко-филологического факультета Кабардино-Балкарского государственного университета!» — решил тогда я. До этого я не писал на родном языке, ведь в ссылке учили только по-русски. В 1962 г. он окончил филологический факультет Карачаево-Черкесского госпединститута.

— Моя тяга к древним письменам и наскальным рисункам проявилась на занятиях «Введение в тюркологию», — говорит Сосланбек Якубович. — Этот предмет нам преподавал основоположник карачаево-балкарского языкознания доктор филологических наук, профессор Умар Баблашевич

Алиев. Он так красочно рассказывал нам о древних тюрках, что я, как и большинство моих однокурсников, очень заинтересовался тюркологией.

Фото 86. Сосланбек Байчоров у рекламы с цитатой из стихотворения Е. Евтушенко, на Зеленом острове г. Черкесска.

«Древние тюрки прошли от Алтая до Восточной Европы в течение 500 лет, завоевывая одну страну за другой, насаждая свои законы, так была создана Хуннская империя. Они имели свою письменность, буквы алфавита из этой письменности были похожи на карачаево-балкарские и другие тюркские фамильные тамги. Умар Баблашевич научил нас писать и читать на этой письменности, переводить. Когда я закончил институт, в мои руки попала книга, написанная в 1404 году, в том году в горы пришел архиепископ персидского города Султании Иоанн де Галонифонтибус и написал о карачаевцах следующее: «Горцы именуются черными, а

196

те, кто живет поближе к морю, — белыми тарками. Эти черные никогда не покидают гор, кроме тех случаев, когда им необходима соль. Они имеют свой язык и свою письменность». Тогда я задался вопросом: «А какая эта была письменность?» Если они тут жили, именовались черными, а Галонифонтибус подчеркивал, что черные — это название народа, то здесь должны остаться их следы».

В свободное от работы время, а тогда Сосланбек Якубович преподавал русский язык и литературу в Верхне-Тебердинской средней школе Карачаевского района, он, набрав группу, начал свои поиски. Обращался к пастухам, местным жителям, они показывали дорогу. Так открывали одну надпись за другой. С 1962 по 1975 годы им были найдены 30 рунических текстов. Иногда тексты были на одном камне, иногда фрагменты одной записи приходилось искать на нескольких, потом их складывать.

Поиски материалов о происхождении карачаево-балкарского народа сдружили его с интересными книгами древности — руническими надписями на камнях и других найденных им предметах, которые он обнаруживал в ходе своей работы на территории древних городищ. Но прочитать многие из них было трудно. Сосланбек Якубович читал, делал разные варианты перевода, но убежденности в правильности их чтения у него не было.

С этим вопросом он обращался ко многим крупным ученым. Но одно дело слушать чьи-то рассказы, а совсем другое — самому погрузиться в завораживающий водоворот истории. Тогда он решил быть поближе к людям, занимающимся наукой.

В Москве, в Институте языкознания АН СССР он встретился с великим тюркологом Николаем Александровичем Баскаковым, автором книги «Введение в изучение тюркских языков», которую в Кабардино-Балкарском университете Сосланбеку Якубовичу преподавал Умар Баблашевич Алиев. На вопрос: «Что ты, Сослан, написал по этим проблемам?», — Сосланбек Байчоров показал ему 15 номеров

карачаевской областной газеты «Ленинни Байрагъы», в которых периодически выходили материалы о его экспедициях. Николай Александрович посоветовал Сосланбеку Якубовичу поступить в аспирантуру при кафедре турецкой филологии Института стран Азии и Африки при МГУ. Научным руководителем молодого аспиранта стал доктор филологических наук, заместитель председателя Советского Комитета тюркологов при АН СССР, заведующий сектором тюркских и монгольских языков Института языкознания АН СССР, профессор кафедры турецкой филологии Института стран Азии и Африки при МГУ Эдгям Рахимович Тенишев.

— Приходилось очень много работать. Целыми днями я проводил в библиотеках, читальных залах, изучал труды всех авторов, посвятивших свои работы тюркологии, — вспоминает Сосланбек Байчоров. — Эдгям Рахимович возвращал мою диссертацию на доработку четыре раза с требованием доказать ему, что я прав, и лишь пятый вариант обрадовал его.

В 1977 г. Сосланбек Якубович защитил кандидатскую диссертацию на тему «Северокавказский ареал древнетюркской рунической письменности», открытие этого ареала показало древнюю письменную культуру карачаево-балкарского народа.

После защиты кандидатской, по ходатайству Э. Р. Тенишева, Госплан СССР выделил ему в КЧНИИ место для изучения древнетюркских рунических надписей, членам экспедиционной группы — зарплату, средства на транспорт и питание.

— Набрал свою группу из числа студентов и просто интересующихся этим вопросом людей, — мы продолжили свою полевую научно-исследовательскую работу, — вспоминает Сосланбек Байчоров. — Каждый год по одному

месяцу мы проводили в горах, обследуя местности. Я с удовольствием знакомился и познавал удивительный мир надписей, а описать мою радость, когда после долгих поисков и размышлений дешифровывал какую-нибудь древнюю надпись, невозможно.

Во главе экспедиционного отряда Сосланбек Якубович обследовал подножия Эльбруса, древние городища верховий Кубани и ее притоков, плато Покун-Сырты, плато Бийчесын, ущелья Малки, Чегема, Черека, Баксана, Джегуты, Урупа, Большого Зеленчука, Махара, Большой Лабьы, Уллу-Хурзука, Дуута, Индиша, Теберды, Кяфара и др. Результаты своих многочисленных экспедиций Сосланбек Байчоров описал в своих монографиях. После каждой поездки писал отчеты с рабочими снимками, иллюстрациями надписей, записывал свои наблюдения, публиковал их. Его монография «Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волгодонскому и дунайскому ареалам» переведена на турецкий язык и издана в издательстве Министерства культуры Турции, в Анкаре. Опубликованы его труды и в Нью-Йорке, Софии.

— К тому времени я уже понял, как назывался народ, пользовавшийся рунической письменностью на Северном Кавказе. Это были болгары, имели диалектные варианты своего названия – **булгар, булкар, блкар, болкар**. Они распространили эту письменность к Волге и Дунаю. Там обнаружилось много таких надписей, — объясняет Сосланбек Якубович.

В 1991 году его монографию «Древнетюркские рунические памятники Европы» признали как докторскую диссертацию. Там рассматривается 153 текста, из которых 75 – северокавказские. Даны описание, дешифровка, транскрипция, переводы надписей, строй языка, диалекты, лексиче-

ские особенности. Диссертация (монография) апробирована тюркологами Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР, Института языкознания АН СССР, Института языкознания АН Кыргызстана, Института языкознания АН Казахстана. Защищал свою докторскую диссертацию Сосланбек Якубович в Алма-Ате. После защиты его пригласили на работу в Карачаево-Черкесский госуниверситет.

Всю свою жизнь Сосланбек Якубович Байчоров сочетает поэтическое творчество с научными трудами. «Человек может быть ученым в преклонном возрасте, а поэтом – с детства. Так что же? Оставаться одним из них, исключив из жизни другое? Когда человеку поется? Тогда, когда радуется результату труда, результату поступка, признание этого результата», — говорит он. С 1962 г. по настоящее время им издано десяток поэтических сборников, свыше 130 научных трудов, в том числе несколько монографий.

В 1970 году Сосланбек Якубович был принят в члены Союза журналистов СССР, с 1987 года – член Союза писателей СССР, с 1995 года – профессор, с 1997 года – действительный член Международной Тюркской академии.

Сегодня Сосланбек Якубович воспитывает продолжателей своего дела, в КЧГУ имени У. Дж. Алиева он преподает древний карачаево-балкарский язык и параллельно является директором Карачаевского института-музея эпиграфики «Сослан». В музее собраны все научные труды, книги Сосланбека Якубовича, находки в экспедиционных исследованиях. Здесь же он ведет практические занятия со студентами, знакомит их со своими «Разведками», уже несколько лет под его началом студенты КЧГУ изучают арабский язык. Профессор Байчоров написал новую книгу «Древний карачаево-балкарский язык», первая часть этой монографии – «Шумерский язык северокавказских предков карачаево-балкарцев» уже увидела свет. Под его руководством молодые специалисты пишут дипломные и другие научные работы.

Каждая победа учеников радует их учителя, и каждую их победу он воспевает как свою собственную, победу своего народа, его культуры и истории.

А. С. Аманжолов,
доктор филологических наук, профессор Казах-
стана, о научных изысканиях С. Я. Байчорова
в монографии
**«История и теория древнетюркского
письма»**
(Алматы: Мектеп, 2003, с. 9 – 10)

Весьма загадочна и проблематична языковая принадлежность рунических или руноподобных надписей, найденных на Дону и Кубани (Северный Кавказ). По существу говоря, здесь мы имеем дело с письменами, лишь внешне напоминающими древнетюркские рунические знаки Центральной и Средней Азии. Отдельные попытки прочесть донские и кубанские руноподобные надписи (А. М. Щербак, М. А. Хабишев, Г. Ф. Турчанинов) трудно признать удачными, поскольку такие чтения покоятся исключительно на конъюктурах. А. М. Щербак (ссылка 22 автора: *Щербак А. М.* Несколько слов о приемах чтения рунических надписей, найденных на Дону. Сб. «Советская археология», XIX, М., 1954, с. 269 – 282 – С. Б.) связывает эти надписи с тюрками, М. А. Хабишев (ссылка 23 автора: *Хабишев М. А.* О древнетюркских рунических надписях в аланских катакомбах. «Советская тюркология», 1970, № 2, с. 64–69 – С. Б.) – с тюркоязычными аланами, а Г. Ф. Турчанинов (ссылка 24 автора: *Турчанинов Г. Ф.* Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Л. 1971, с. 71 – 72, 75 – 78, 80

– 81 – С. Б.) – с ираноязычными аланами и касогами (черкесами).

Основанием для пересмотра прежних подходов, для выявления болгарской языковой и этнической принадлежности своеобразной руники Северного Кавказа послужили северокавказские билингвы – руноподобные надписи в сопровождении уйгурографических надписей. В результате С. Я. Байчоров (ссылка 25 автора: *Байчоров С. Я. Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам. Ставрополь, 1989, с. 37 – 38. 89 – 92, 281 – 282 – С. Б.*) предложил новую дешифровку северокавказских, волго-донских и дунайских рунических надписей, привел сравнительную таблицу северокавказского, дунайского и волго-донского вариантов западно-тюркского рунического алфавита и их соответствий в секлерском и орхоно-енисейском письме, сделал достаточно убедительный вывод о болгарской языковой принадлежности надписей всех трех регионов Европы. Разумеется, не все памятники, связанные с миграцией тюркоязычных болгар на Дон и Дунай в VII в., в одинаковой мере поддаются дешифровке (некоторые сомнения остаются относительно чтения рунических надписей из Мурфатлар в Северной Добрудже). Возможно, некоторую корректировку могут внести надписи, еще не вовлеченные в орбиту исследования. К сожалению, остается непрочитанной загадочная руническая надпись, обнаруженная в волго-камском регионе на территории Башкортостана и имеющая, вероятно, непосредственное отношение к Волжской Булгарии (надпись осмотрена нами во время экспедиционной поездки в 1977 г.).

Дешифровка дунайских, волго-донских и северокавказских рунических надписей, предложенная в монографии С. Я. Байчорова (защищена в качестве докторской диссертации в 1991 г.), выгодно отличается от ранее опубликованных

202

попыток Ю. Немета, А. М. Щербака, М. А. Хабичева и других тюркологов более аргументированным, системным подходом к графическим и фонетическим особенностям данных текстов. Дешифровщик совершенно справедливо отказался от отождествления знаков рассматриваемых надписей с внешне схожими знаками древнетюркского рунического письма азиатского ареала, поскольку такое сходство нередко бывает случайным. Он исходит, в первую очередь, из внутренне мотивированных соотношений графем в письменном тексте (статистический метод дешифровки).

В тюркологической литературе, в ряде так называемых «конкретно-палеографических» исследований нередко наблюдается обратное, когда сопоставляются различные, в большинстве своем недешифрованные алфавиты, исходя из случайного, внешнего сходства. Сторонники поверхностных сопоставлений, например, И. Л. Кызласов (ссылка 26 автора: *Кызласов И. Л.* Рунические письменности степной зоны Евразии. Проблемы источникововедения. Автореферат докт. дисс., М., 1990, с. 2 – 3); *Кызласов И. Л.* Рунические письменности Евразийских степей. М., 1994, с. 4 – 5, 159: «Вполне естественно, что состав каждого из евроазиатских алфавитов не представляется окончательно установленным. Со временем уточнится и алфавит-основа. Думается, здесь не следует стремиться решить вопрос о происхождении самой этой основы. Такая задача очень сложна и вполне самостоятельна» — С. Б.), опираются не на прочитанный или в значительной части дешифрованный текст конкретного памятника, а на графические aberrации, на заведомо недоказуемые иллюзорные построения.

Опираясь в процессе дешифровки на отдельные билингвы (рунические и уйгурографические болгарские надписи из Хасаута), рунические и грекографические болгарские надписи из Надь-Сент-Миклоша, С. Я. Байчоров шаг за шагом раздвигает круг известных графем и их комбинаций,

приходит к очень важному выводу: «Азиатская и европейская разновидности древнетюркского рунического письма имеют разные алфавиты, подвергшиеся значительному взаимодействию, ряд общих букв, общие принципы правописания» (ссылка 27 автора: Байчоров С. Я. Древнетюркские рунические памятники Европы, с. 37).

Ичиндегиле

Ал сёз.....	5
Гоппанны кьолгъа алыб.....	11
Джюрегими джырла этиб саулайын.....	11
*** Кимледиле тенглерим, кимле?.....	12
КБГУ-да курсубузну 50-джыллыгъына.....	12
Тенглигибиз.....	18
Къарачай-Малкъар аууш.....	19
Топракъ китабны бетин ача	20
Къарачай дейдиле, Малкъар да дейдиле.....	21
Игилик кереди кьучакъ.....	22
Ол тарихни эски джазыу ачханды, бил!.....	22
Ачылгъанды аланы барыны ётген джолу!.....	23
Джазгъаны уа мингджыллыкъла озгъанды....	23
Бир сыйлачы шумер тюрсюнню къачын!.....	24
Шумер халкъды Малкъар бла Къарачай!.....	24
Бир билсинле – бола келдик биз кимле!.....	25
Ол шумер халкъды бизни халкъыбыз!.....	25
Буруннгунг шумерге ушайса.....	26
Джазма бла тилни эсгертмелерини институту- музейи.....	27
Бурунгуладан ма манга болуб келечи.....	27
Халкъыбызны эски джазмасын ача.....	28
Бютеу ёмюрюмю тауларынгы тинте ётеме!.....	28
Джюреги джарылгъан ол мен ачханнга чалкъыды!.....	30
Кёб джюз эски джазыу эсгертме джыйдым!.....	30
Кулийланы Къайсыннга.....	31
Насыбны джалындан къадалгъанча болдум!.....	34
Излеу... ..	35
Къайсы ташы къалай джатханын айтыб берейим!.....	36
Битикле.....	37

Илмугъа сагъышла.....	37
Излегеннге джашау саугъа кёзлеудю.....	39
Тарих тилни тигимлери.....	40
Алайды мен этген джашау.....	40
Кеси кесиме салгъан излемим.....	41
Халкъым бла Минги-Тауу.....	42
Оюмунгу болджал джетгинчи джюрют.....	43
Халкъны хапарларын къаз.....	44
Ызларынгы тауда джюрюб джыйгъанма.....	44
***Юзюлмей келгенди узакъ замандан.....	44
Мен джашайма бу джерледе сизни ючюн.....	45
Туугъан джуртну сыйлы ташлары.....	46
Таш нартла	53
Сын.....	55
Тамал бере Къарачай бла Малкъаргъа.....	56
Къубратлары.....	61
I. Къубратны осияты.....	61
II. Булгар ызла.....	63
III. Батбаян, Баян, Батай, Батбай.....	63
Узакъда Чувашия сакълайды.....	65
Къарачай-малкъар-чууаш джууукълукъгъа.....	65
Джууукълукъну джырын бир башла!.....	66
Артыкъ ариу кёрюнеди Чебоксар!.....	66
Кюрешеме тарих ызларын ызлаб.....	66
Халкъыбызда джюрюйдюле ала бары.....	67
Чакъырыу этдик, алан, атынгы.....	67
Алания.....	67
Ара атыбыз – аланла!.....	68
Халкъгъа алан аты къайтсын!.....	68
«Алан субстрат».....	69
Эй аланла! Эй аланла! Аланла!.....	69
Илмугъа сагъышла.....	70
Алан къала.....	70
Тургъанды халкъ тирилиб.....	73
Бизни эки халкъгъа тергеб.....	75
Къошулсунла Къарачай бла Малкъар!.....	75

Къарачай бла Малкъарны бирлиги.....	76
Къалыупала джазмасын окъудум!.....	76
Тарихибизни тахсасы деб... ..	77
Къалыупала ызларынгы ачханма!.....	77
Халкъны туугъан джери Кавказды!.....	78
Джолум - Минги-Тау табагъа!.....	78
Тау джитиде акъ межам болуб.....	81
Илму излеу.....	82
Гиляч деген эски джуртда айлана.....	82
1. Гиляч десем.....	82
2. Алан тюрлю чынарым.....	84
3. Эл алларын бири бирине буруб.....	86
4. Толу ачыл, туугъан джуртну Гилячы!.....	87
5. Гилячны баш къаласы.....	90
6. Не магъана джюрюте эди Гиляч?.....	90
7. Къошдан къараб олтурабыз излеучюле.....	91
8. Къаяладан къадала.....	91
9. Ненча тюрлю эсгертменги тергедим!.....	92
10. Тулпарлагъа статуяла салды Гиляч!.....	92
11. Эртделеде туугъан бу джорукъ.....	93
Тау башлада биз джашайбыз мингджыллыкъла!.....	94
Ёмюрлюк сагъыш.....	95
Къарачайны бешиги.....	96
Келе эдиле Къарча бла Боташ.....	97
Къарча, сен патчахымса!.....	97
Ёхдем къалалы Хурзук.....	98
Уллу Хурзукну тарих ызларын ызлай.....	98
Аталадан келген берекет.....	102
«Эй джуртум!» — деб.....	105
Тик ёргеге бара иеме кюнлени.....	107
Излеучюле Кяфар ёзенде.....	108
Мингджыллыкъла ётюрб	110
Неге джетдим?.....	110
Ол эсгертме сыйынырмы музейге?.....	110
Индиш-Башы	111
*** Къыйынды тюрбюрб чыгъаргъа!.....	112

Къарча.....	119
Къарчаны будайы.....	122
Джурт.....	124
Ёхдем эмен.....	124
Къобанны шоркъа джыры.....	125
Учкулан.....	125
1. Элле эли.....	125
2. Джашчыгъым Бийболатха.....	126
3. Бабамы алан тамгъасы.....	127
4. Учкуланда ай джарыкъ.....	128
5. Кесине алгъан джерим.....	129
Тау танг.....	135
Устазларым.....	136
Джашым-къызым бу джолуму алсынла!.....	138
Илму башчым Эдгям Рахимович Тенишевге	139
Эски тарих къалалагъа джолугъа.....	150
Археолог Евгения Павловна Алексевагъа.....	151
Чолпаным (<i>Ёртенланы Азретге</i>).....	153
Джырны ёмюрю.....	154
Ол суйгенле джырыб мингджыллыкъланы.....	155
Уллуду, байды Джамагъат эл.....	155
1. Теберди сахар.....	155
2. Ачыкъ музей.....	158
3. Эркишиликни сынатхан тау суу.....	159
4. Мында болсам, тынч джазалама назму.....	160
5. Кюн таякълы ингир.....	160
6. Джамагъатны ай джарыкъ кечеси.....	161
7. Эртденнги кюн таякъла.....	162
8. Джамагъатны мёлеги.....	162
9. Джылкычы къыз.....	163
10. Башлары къар, тюблери джар бу джуртла	164
11. Джамагъатха суймеклигим.....	164
Эменле.....	165
Джюрекни азыгъы.....	166
Къартны джыры.....	168
Зар Къабланны буйругъу.....	169

Тюзлюк легендасы.....	169
Ташын джалаб, сууун ичиб.....	171
Бу кесине тынгылатханды атамы.....	172
Къуш.....	173
Атам.....	173
Халкъыма бир борчум.....	176
Адамны ёмюрю.....	177
Джетсин халкъгъа алгъышым!.....	178
Кеси тилим, кеси тарихим.....	179
Сыйлы ауазла.....	180
Кавказ ауушланы джигитлери.....	181
Джигитликни эсгертмеси.....	182
Кёгюрчюнле.....	185
Къазауатны ветеранлары.....	186
Ёзенлеринге мамырлыкъ кюню тиеди.....	186
Ахырында кесим боллукъма джерим.....	187
Сыйлы ышанла.....	188
Алимле бла журналистле бу китабны авторуну юсюнден.....	189
<i>Т. К. Алиева (доктор филологических наук, профессор). Сосланбек Якубович Байчоров – поэт и ученый – покоритель каменных книг.....</i>	189
<i>Фатима Токова (журналистка). Тайны клада золотого... ..</i>	193
<i>А. С. Аманжолов (доктор филологических наук, профессор Казахстана) о научных изысканиях</i>	
<i>С. Я. Байчорова в монографии «История и теория древнетюркского рунического письма».....</i>	201

Сосланбек Якубович Байчоров
«Карачаево-Балкарский перевал»
(стихи об исторических изысканиях автора).

Отпечатано в типографии
Карачаевского
института-музея эпиграфики;
г. Карачаевск,
ул. О. Касаева, 1а, офис 8 – 11.
Лицензия ЛР № 020040 от 23 февраля 1992 г.
Тираж 1000 экз. Объем 8 п.л.
Сдано в набор 01. 09. 2007.
Подписано к печати 30. 11. 2007.
Редактор К. С. Байчорова.
Корректоры Р. С. Байчоров
и З. Х.- У. Байчорова (Чочуева).

Булгар патчах Къубрат бла аны джашы Батбай хан
(алтын ачханы эки джаны, VII ёмюр; 109-чу бетге къара).